

AJALOO LINE AJAKIRI

N° 2

1934

KOLMESTEISTKÜMNES AASTAKÄIK

T O I M E T U S

H. KRUS
PEATOIMETAJA

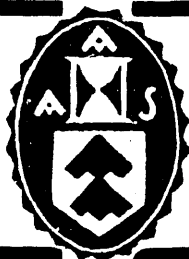
O. LIIV / M. SCHMIEDEHELM
H. SEPP / P. TREIBERG

S I S U :

Eesti rahvuslike pühikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail. Hans Kruus	49
Jakob Fougditi tegevus Narva bürgermeistrina (aa. 1644—1653). A. Soom	65
„Oopiumisõda“ hiinlaste valgustusel. Leo Leesment	83
Riigi Keskariiv 1933./34. tegevusaastal. O. Liiv	88
Varia	94

AJALOOLINE AJAKIRI

1934

N° 2

II VEERAND

TARTU

Eesti rahvuslike pühikeskuste suhtlemine 1860-ndail aastail.

I.

Tagasihoidlikum ja ettevaatlikum hinnang, mis viimastel aastatel osaks saanud esimesele eesti üldlaulupeole (1869. a.) tema ajaloolise osa ja erikaalu vaagimisel ei tähenda veel sugugi selle suure massisündmuse rahvusliku tähtsuse eitamist. Koos kaua enne seda kaalutletud ja püüdlükult arendatud Eesti Aleksandri-kooli mõtte ja Eesti Kirjameeste Seltsi laiema avalikkuse ette pääsuga tähistab esimene üldlaulupidu uue ajajärgu algust eesti ärkamisliikumises. Selle uue ajastu iseloomulisemaiks eritunnusteks on peale mõningate muude uute nähtude liikumise massilisemaks muutumine ja selle koondumine üldrahvuslikku ilmet taotlevate ja seda ka evivate suurürituste ümber. Eesti Aleksandri-kooli jaoks raha korjamise organisatsioon ja Eesti Kirjameeste Selts moodustavad liikumise põhikere. Rööbiti arenevad rahvusliku ideoloogia sugemed saavad tema sisustajaiks ja ilmestajaiks. Ja kogu liikumine ise kujuneb õige terviklikuks töö- ja võitlusorganisatsiooniks, mille meeskonda on värbatud pea eranditult rahvuslikult teadlikud ja aktiivsed tegelased.

Eesti rahvusliku ärkamisliikumise eelnenud, 60-ndasse aastasse langeva perioodi üldilme on märksa teissugusem. See on alles esialgsete keskuste, esimeste rakukete kujunemine, nende omavahelise kontakti otsimise, oma mõju ulatuselt kohalikeks ja piiratuiks jäävate algatuste ja alles liikumise teisel perioodil avalikeks pääsevate ürituste organisatsioonilise ja ideoloogilise ettevalmistamise ajastu. Selle perioodi uurimise esimesi ülesandeid on fikseerida liikumise pühikeskuste tekkimist ja jälgida nende esimesi kontaktpunkte ning omavaheliste suhtlemiste algust.

Vanimaks ärkamisaegse „eesti elu“ keskuseks, ühtlasi üleminekusillaks eelnenud estofiilsusest aktiivsele rahvuslikule liikumisele oli

Fr. R. Kreutzwald Võrus. Vaieldamatute teenetega rahvavalgustuslikus töös ja „Kalevipoja“ autorina isamaalsuse ja rahvusliku meelsuse kasvataja, polnud aga Kreutzwald kui tagasihoidlik ja passiivne, resigneerunud ja skeptiline vaatleja 60-ndate aastate kestel eesti rahvuslikus liikumises mingi aktiivne keskus. Just nimetatud liikumises, mille all mõistame kõiki tegelikke katseid rahvuslikku meelsust ja sellest võrsunud ideid ja algatusi tegudega ellu viia. Kreutzwald pole mingite kollektiivsete ürituste teorõõmus algataja. Ja teistegi poolt algatatud ürituste suhtes on ta enam arvustav kõhkleja kui aktiivne kaasarundaja. Ja kuigi mitte aktiivne ja suundav liikumises, on tark ja elukogenud Võru erak ometi keskus, kes juba oma olemasoluga mõjub julgustavalt, kelle poole pöörduakse rahvuslikes küsimises, kes ka elavalt neile reageerib.

Teise vanema keskusena tärkavas rahvuslikus elus seisab J. V. Jannsen, esialgu Pärnus, hiljemini Tartus. Püsiva eesti ajakirjanduse teenekas rajaja, osava rahvaliku sulemehena eesti perioodilise trükisõna levitaja, rahvast selle lugemisele kasvataja, sai Jannsen juba oma esimese ajalehega, „Perno Postimehega“, loomulikuks keskpunktiks, millele suundusid sotsiaalselt ja rahvuslikult mõtlema hakava ühiskonna silmad. Kuid saksa- ja kirikusõbralik, „heade ülematega“ sõprust kuulutatav ja rahvuslikult tagasihoidlik Jannsen polnud siiski meheks, kes oleks algatanud ulatuslikumaid ja kandvamaid rahvuslikke üritusi. Nii oli lugu tema tegevuse Pärnu ajajärgul. Hiljemini, Jannseni Tartus olles kujunes ta küll keskuseks, kelle nimega on seotud „Vanemuise“ asutamine, kohalikkude rahvuslike noorharitlaste koondumine ja suurima saavutisena esimene eesti üldlaulupidu. Kuid teised ajajärgu rahvuslikud suurküsimused 60-ndail aastail läksid temast mööda, osalt tema vastugi. Ta jäi alul passiivseks Eesti Aleksandri-kooli mõttele, ei etendanud suuremat osa Eesti Kirjameeste Seltsi algatamisel ja asutamisel, hoidus kartlikult eemale 1864. a. suurejoonelistest palvekirjade-aktsioonidest.

Eesti rahvusliku liikumise kui rahvuslikust mentaliteedist tärganud „praktiliste“ ürituste kogu peakandjaina esinevad 60-ndail aastail just kaasaegselt tekkinud keskused: esikohal eriti algatuslikud ja esimesi rahvuslikke massiüritusi aktiivselt edasi viivad Holstre tegelased, nende kõrval neile sekundeerivad, neid nõuga abistavad ja ideoloogiliselt juhtivad Peterburi eesti patrioodid J. Kõleriga eesotsas ja üliõpilasaastaist väljajõudev J. Hurt Tartus. — Kui mainitute kõrval nimetada veel 1865. a. Tallinnas asutatud „Estoniat“, seda ilma suurema sisemise ja välise haardevõimeta käsitöölise ja raeteenrite laulu- ja mänguseltsilist koondist, oleksid eelnenuga loendatud kõik püsivama iseloomuga keskused, milledest on pärit kogu see tegevustik, mis tuntud eesti rahvusliku liikumisena 60-ndail aastail.

Holstre oma aktiivsusega rahvuslikus liikumises tõusis esikohale juba 60-ndate aastate alupoolel. Siit lähtus kaks suurimat aktsiooni eesti rahvuslikus liikumises kogu selle esimese perioodi kestel: Eesti Aleksandri-kooli mõte ja nn. palvekirjade-liikumine. Holstrest lähtunud algatused haarasid peagi ka muid Paistu kihelkonna kogukondasid ja leidsid elavat vastukaja Viljandimaa teisteski kihelkondades, saades tuntuiks Lõuna-Eesti muudiski maakondades. Selle liikumise juhtivasse tegelaskonda kuulusid Pärnu gümnaasiumis õppinud, hiljemini mõisavalitseja olnud Adam Peterson ja tema noorem vend Peeter, esimese aasta üliõpilane, Pulleritsu koolmeister Jaan Adamson ja nende kõrval rida noori takunikke, innukaid rahvuslasi.

Mõlemad mainitud üritused on Holstres algatatud ja just nende teostamispuüete kaudu tekib ja toimubki siinseil tegelasil kontakti otsimine teiste rahvuslike keskustega. Ajaliselt esimene algatus — Eesti Aleksandri-kooli asutamise mõte — ei tekkinud kuidagi teadlikult rahvusliku kavatsusena, vaid ta kasvas välja kitsama talupoegade ringkonna ebamäärasest ja lihtsameelsest teotsemistungist, tahtest mälestada kuidagi „Suure keiser Aleksander I armutegu“, eesti talupoegade pärisorjusest vabastamist¹⁾. Asja algataja külakoolmeister J. Adamson oli selleks liiga väikese kooliharidusega, et üritust liikuma panna. Kuna tal puudus vähemgi võõrkeelte oskus, ei saanud ta sel puhul vajalikkude lubadegi nõutamiseks pöörduda vastavate kõrgemate ametiasutuste poole. Samuti oli algatuse üksikasjalisema ja konkreetsema kava koostamine ülejõukäiv. Vajalikku lahendust ei andnud esialgu ka nõutlemine naaberkihelkonna — Tarvastu enamharitud kösterkooliõpetaja Hans Wühneriga.

Niisuguses olukorras polnud midagi loomulikumat, kui et algatuse kallal juurdlejad mõtlesid abisaamisele tuntumailt eesti haritlastelt, kelledena 1862. a. suvel ja sügisel, kui küsimus oli teravamalt päevakorras, tulid arvesse ainult Fr. R. Kreutzwald ja J. V. Jannsen. On vägagi tõenäone, et juba siis, nagu tegelikult hiljemini, Adamson ja Wühner asusid Kreutzwaldi suhtes eitavale seisukohale. Viimane oli Viljandimaa talupoegade keskel tol ajal õige ebapopulaarne²⁾.

1) Pikemalt H. Kruus, Eesti Aleksandri-kool (käsikirjas).

2) Vrd. H. Wühner — J. Hurdale 11. IX 1863, — Hurda kirjakogu, EKIA (= Eesti Kultuurilooline Arhiiv): „Was die Verknennung des Herrn Dr. Kreutzwald in unserer Gegend anbelangt, so ist es zu bedauern, dass der geachtete und geehrte Mann durch seinen Eigensinn (wie die Leute hier es ausdrücken) verkannt wird. Sie sagen: Se mees olleks kolmkord enam auu wäärt kui ta nüüd on, — kui ta nenda olleks, kuidas ta praego mitte ei olle! Seine Schriften werden durch die fremde Schreibart und durch den eigenthümlichen Styl fast ganz verkannt und weil hier ihn Niemand persönlich kennt so macht dieses auch zum Theil, dass er so wenig geachtet wird.“

Seevastu aga tundus J. V. Jannsen Adamsonile ja Wühnerile kaugelt enam oma mehena, kellele kirjutati kavatsusest juba 1862. a. suvel, millega loodi ka üldse esimene kontakt „Perno Postimehe“ toimetajaga³⁾. Kuid algatajad pidid peagi märkama, et ka siitpoolt nad jäetakse toetuseta. Ettevaatlik ja kartlik Jannsen vastas oma ajalehe kirjavastuses⁴⁾: „Enne kui selle asja peale selgemat vastust võime anda, on meil mõnda küssimist ja kulamist; — aga meie ei tõrgo tunnistades: mõnnus olleks see assi küll.“ Sellest Jannseni lubatud „küssimisest ja kulamisest“ (nähtavasti mõisnikkude ja kirikuõpetajate juures) ei tulnud aga igatahes midagi välja. Asi jäi „Perno Postimehes“ „nõnda sama pitkalt“, nagu Adamson õieti tähendab⁵⁾.

Eesti Aleksandri-kooli mõtte algatajad jäid seega oma kavatsuse edasiarendamisel ikkagi omaette. Juhusliku toetaja, Tarvastu kiriklas koduõpetajana tegeleva O. Marpurgi kaasabil saadi esitada küsimus Liivimaa kubernerile. Algatajad aga olid jällegi hädas, kui kõrge-mailt ametivõimudelt hakati nõudma kavatsetava kooli asutamise, õppetöö ja majandusliku korralduse kohta konkreetsemaid kavasid. Nende koostamiseks Paistu ja Tarvastu tegelastest valitud toimkonna puhul kurdab J. Adamson, „et see töö kül väga raske ja kõigile tundmata oli, vaimus ühe kapitali peale mõteldes üht täieliku plaani teha“⁶⁾. Teatav esialgne kooli „plaan ja programm“ suudeti siiski ka omal jõul koostada. Aga tarvilikuks peeti selle puhul nõutleda ka asjatundlikumate isikutega. Ja nüüd meenub asutajaile, et Tartus on õpetatud Eesti Selts. Kannab ju see oma nimes ka sõna „eesti“. Kas ei võiks sealt vahest sõbralikku nõu saada? Jüripäeval 1863 esitabki viljandimaalaste neljaliikmeline saatkond seltsi president C. Schirrenile Eesti Aleksandri-kooli kava ja programmi peajooned ja palub nõu, kuidas asja edaspidi arendada. Järgmisel päeval on küsimus arutamisel seltsi eestseisuse erakorralisel koosolekul⁷⁾.

Sellest koosolekust jäävad abitaotlejaile kõige halvemad muljed. Nad märkavad, „et Eesti rahvaus'e ja keele suretamise vaim selle Seltsi sees ennast avaldas“⁸⁾ ja lahkuvad saamata „mitte mingisugust abi ega head nõu“⁹⁾. Kuid sellest hoolimata oli see viljandimaalaste Tartu-sõit ometi väga suure tähtsusega. Ö. E. S.-i eestseisuse koosolekul nad tutvusid kooliõpetaja G. Blumbergiga ja üliõpilase J. Hur-

³⁾ Oma Maa 1884, lk. 117.

⁴⁾ Perno Postimees 1862, nr. 29, lk. 232, kirjavastus nr. 87.

⁵⁾ Oma Maa 1884, lk. 117.

⁶⁾ Sealsamas, lk. 118.

⁷⁾ Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1863, lk. 29 jj.; vrd. lk. 28.

⁸⁾ J. Adamson — M. Veskele 15. X 1874, — Veske kirjakogu, EKIA.

⁹⁾ H. Wühner — J. Hurdale 22. VIII 1863, — Hurda kirjakogu, EKIA.

daga, kellega samal päeval veedeti „mõned armastusküllased tunnid ja eriti ilus, unustamatu õhtu“, nagu H. Wühner sel puhul kirjutab¹⁰⁾. Ühisest koosviibimisest said viljandimaalased mõningaid kasulikke näpunäiteid oma ürituse puhul, veel rohkem nähtavasti julgustavat hoogu selle teostamiseks. Oluline oli ka see, et siitpeale Hurt asja vastu tuld võttis ja sai edaspidi asutajaile aktiivseks abiliseks. Nii oli ühenduses Eesti Aleksandri-kooli mõtte arendamisega toimunud esimene kokkupuude ja suhtlemise algus Holstre ümber koonduva rahvusliku keskuse ja Tartus rahvuslikuks tegelaseks sammuva J. Hurda vahel. — Viimase kaudu sai Eesti Aleksandri-kooli asutamise kavatsus lähemalt teatavaks ka Fr. R. Kreutzwaldile, kellel ühenduses sellega tekkis peagi kontakt ka Viljandimaa tegelastega.

Hurda ja Kreutzwaldi omavaheline suhtlemine oli selleks ajaks juba üle aasta vana. Hurt oli erksa, rahvuslikult meelestatud ja aktiivse üliõpilasena, kellest teateid nõrgus ka väljapoole Tartut, üsna varakult tõmbanud endale ka Kreutzwaldi tähelepanu. Viimane oli juba 1861. a. oma Tartu tuttava (Aug. v. Miaskovski) kaudu avaldanud soovi, et Hurt võimaluse korral külastaks ka teda Võrus¹¹⁾. See jäi esialgu teostamata. Tutvus Kreutzwaldi ja Hurda vahel sõlmus kirjavahetuse teel 1862. a. kevadel, mille algatajaks oli Hurt. Sellest kirjavahetusest on säilinud ainult Kreutzwaldi kirjad, milledest esimene on kirjutatud jüripäeval 1862¹²⁾. See on vastus mõni päev enne seda (18. apr.) Hurda poolt saadetud kirjale, milles oli avaldatud rahulolematust seniste eesti ajalehtede, ka J. V. Jannseni „Perno Postimehe“ puhul ja algatatud uue eestikeelse ajakirja asutamine Kreutzwaldi toimetusel. Jagades täiel määral rahulolematust seniste eesti ajalehtede suhtes, pidas aga skeptiline adressaat end liiga vanaks Hurda poolt algatatud ülesande teostamiseks. Tõstetatud küsimus jooksis seega liiva ega kujunenud edaspidi käsitletavaks. Küll aga pidi Kreutzwaldi esimene vastus looma head eeldused edaspidiseks suhtlemiseks Hurdaga, kelle rahvuslik meeleskindlus, püüdlikkus ja töökus leidis Võru eraku poolt rõhutatud ja sooja tunnustust.

Tihedam kirjavahetus Kreutzwaldi ja Hurda vahel järgnes s. a. suvest peale, kui viimane asus Liivimaa 1860. a. talurahvaseaduse tõlkimisele võru murdesse, mis pidi toimuma „Kalevipoja“ autori järelevalvel ja vastutusel. Tõlkimisega ühenduses olevate küsimuste arutlemiseks kutsus Kreutzwald Hurta enese poole isiklikele läbirääkimistele¹³⁾, mis nähtavasti leidsidki aset juulis või augustis 1862. a.

¹⁰⁾ Sealsamas.

¹¹⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 23. IV 1862, — Hurda kirjakogu, EKIA.

¹²⁾ Sealsamas.

¹³⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 25. VI 1862, — Hurda kirjakogu, EKIA.

Kogu järgnev mõtetevahetus Kreutzwaldi ja Hurda vahel kuni järgmise aasta kevadeni piirdus pea ainult talurahvaseaduse tõlkimisega ühenduses olevate küsimustega.

Pärast viljandimaalaste Tartus käimist 1863. a. aprillis sai Kreutzwaldi ja Hurda kirjavahetuses keskemaks päevaküsimuseks Eesti Aleksandri-kooli algatus. Hurt oli sellest kohe kirjutanud ka Kreutzwaldile, kes kavatsusest ka omalt poolt suure pooldamisega kinni haaras. Ta leidis algatajate idee olevat ilusa, nende andumuse sellele kiiduväärse, kuid arvas, et algatus on kavatsetud liiga suurejoonelisena, mille teostamiseks 100 000-rublalise kapitali korjamine annetuste teel praeguste eestlaste juures ühismeele puudumise ja kooliasja vastu valitseva loiduse tõttu olevat võimatu. Suuremat toetust loota ei olevat ka sakslasilt, kes kibestatud talupoegade õigeusku siirdumisest, väljarändamisest jne. Iga-aastane toetus Liivi- ja Eestimaa aadlikorporatsioonelt olevat küll võimalik, kuid riigivalitsuse abile ei tulevat sel puhul midagi ehitada. Igatahes aga lubas autor selle kohta oma tuttavate kaudu Peterburis lasta pinda sondeerida¹⁴⁾.

Augustis 1863 võis Kreutzwald Hurdale teatada, et kahe isiku juures Peterburis, kellele ta Eesti Aleksandri-kooli asutamise kavatsusest kirjutanud, leidvat algatus sooja vastukaja: nad lubanud tema heaks raha korjata ja asja kõige soojemalt toetada ka „mehe juures, kellelt peatsus oleneb“. Asja soodustamiseks Peterburis tuli Kreutzwaldi arvates kõige hiljemini oktoobri alguseks sinna saata kooliplaan. Et sel puhul ka ise kavatsusega lähemalt tutvuda, palus Kreutzwald saata enese juurde Võrru septembris keegi Tartus käinud viljandimaalaste saatkonna liikmeist ühes kooliplaaniga ja et ühtlasi temale teatataks, mida nimelt oleks vaja paluda kroonult toetuseks¹⁵⁾.

Kreutzwaldi soov saada Eesti Aleksandri-kooli asutamise kavatsuse kohta kelleltki asutajalt isiklikult lähemaid teateid ei teostunud. Tema soovitus esitada algatus toetuse saamiseks Peterburi keskastutustele ei leidnud Tarvastus ja Paistus pooldamist. Siin peeti tarvilikuks oodata kõigepealt asja arenemist kohalikes ametiasutustes — kreismaakoolivalitsuses ja kubeneri juures. Küll aga leiti olevat soovitav teha kavatsuse heaks Peterburis propagandat ainult erateel, et nii kohendada pinda küsimuse kiiremaks edasiliikumiseks pärast seda, kui see Liivimaa ametiasutustelt jõudnud pealinna¹⁶⁾. See oligi nähtavasti üheks põhjuseks, miks saadik Võrru jäeti saatmata. Wühner pöördus Kreutzwaldi poole ainult kirja teel.

Kuigi Kreutzwald pidas teed, millele algatajad olid astunud loa

¹⁴⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 6. V 1863, — Hurda kirjakogu, EKIA.

¹⁵⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. VIII 1863, — Hurda kirjakogu, EKIA.

¹⁶⁾ H. Wühner — J. Hurdale 11. IX 1863, — Hurda kirjakogu, EKIA.

nõutamisel kooli asutamiseks, otstarbekohatuks, pikaks, mis „veab viimaks käijad asjata metsa“¹⁷⁾, oli Wühneri kiri, mille sisu meile lähemalt teadmata, nähtavasti niivõrd veenev, et Võru tohtergi nüüd oli valmis leppima kohalikkude ametiasutuste otsuse ootamisega kui paratamatusega¹⁸⁾. Arendades oma vastuses Wühnerile samu seisukohti, mis meile tuntud kirjadest Hurdale, avaldas Kreutzwald ühtlasi rea heasoovlikke nõuandeid „asutajaile“.

Nii osutus Eesti Aleksandri-kooli asutamise algatus õige lühikese aja kestel rohkesti tagajärjekaks juba sellegagi, et tema tõukel toimus 1863. a. kontakt kolme rahvusliku keskuse vahel. Kevadel oli ta viinud kokkupuutesse Viljandimaa tegelased J. Hurdaga Tartus. Sügisel oli tema mõjul alustatud kirjavahetus Fr. R. Kreutzwaldi ja Viljandimaa tegelase H. Wühneri vahel. Samal ajal oli ta sisustanud kõige kolme keskuse vahelisi mõtetevahetusi, oli hoogustanud nende rahvuslikku teotahet ja aidanud ühtlasi konkretiseerida eesti rahvuslikku programmi.

1863. a. suvel oli aset leidnud veel üks tähtis sündmus, mis oli tulemuslik kogu järgnevas rahvuslikus liikumises, nimelt J. Köleri ringreis kodumaal. See oli otsustava tähtsusega Köleri enda rahvusliku aktiivsuse tõusus ja selle kaudu kogu Peterburi eesti patriootide rühma koondamisel. See ringreis pani ühtlasi aluse J. Köleri tihedamale suhtlemisele kodumaa rahvuslike tegelastega.

J. Köler, kes oli kauemat aega kodumaalt eemal olnud ja pärast pikka, viis aastat kestnud välismaa-reisi 1862. a. sügisel Peterburi tagasi jõudis, tuli järgmise aasta suvel kodumaale kaugeltki veel mitte sellise küpse rahvuslasena, nagu tunneme teda juba lähemal järgneval ajal. Ta algas teekonda oma isademaale eeskätt kunstnikuna, kes tuli otsima maalimiseks rahvatüüpe¹⁹⁾. Peatudes selleks mõnda aega Tallinnas ja Hiiumaal, külastas Köler ka Viljandit, tõenäoselt ka oma kodukohta Vastemõisat, kokku puutudes siin kohalikkude rahvuslike tegelastega, nende hulgas ka J. Adamsoniga. Tartus otsis ta J. Hurda üles, Võrus külastas ta Kreutzwaldi²⁰⁾. Põhja-Eestis olid veel küllaltki värsked mälestused 1858. a. sündmustest, „Mahtra sõjast“ ja „Anija meeste Tallinnas käimisest“. Asjaosaliste ja pealtnägijate jutustused nendest avaldasid Kölerile sügavat mõju. Kohalikkude olude vaatlused ja isiklikud tähelepanekud tekitasid temas eriti rusuvaid muljeid. Ja ühenduses nendega valmis Köleris just noil

¹⁷⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 31. VIII 1863, — Hurda kirjakoogu, EKIA.

¹⁸⁾ Fr. R. Kreutzwald — H. Wühnerile 16. X 1863, — Wühneri kirjakoogu, EKIA.

¹⁹⁾ J. Köleri autobiograafia, — Russkaja Starina 1886, novembri nr., lk. 352.

²⁰⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. VIII 1863, — Hurda kirjakoogu, EKIA.

päevil kindel otsus olla kaasategev oma põlatud ja rõhutatud rahva elujärje parandamisel.

Kodumaa rahvuslike tegelastega pidi Köleril kindlasti olema vestlusi Eesti Aleksandri-kooli küsimuse üle, kuigi selle kohta otsesed andmed puuduvad. Eriti haaras teda tähelepanek, et rahva keskel oli laialt, nii Põhja- kui Lõuna-Eestis, levinud veendumus, et keiser pole küllaldaselt tuttav Eesti- ja Liivimaa talurahva raske olukorraga. Muidu oleks „vabastaja tsaar“, kes veel paar aastat tagasi oli kaotanud vene talurahva pärisorjuse, ulatanud ka siia oma abistava käe! See veendumus viiski talumehed mõttele, pöörduda keisri poole otselt. Ja juba 1863. a. suvel võis Köler Holstre koolmeister J. Adamsoni käes tutvuda sellekohase palvekirja esialgse projektiga²¹⁾. See oli Eesti Aleksandri-kooli mõtte kõrval Holstre tegelaste teine suurem algatus eesti rahvuslikus liikumises. Köler ei püüdnudki neis seda summutada, teades, et eestlasil pole teist teed avaldada oma soove vene valitsusele. Ta pidas siiski tarvilikuks hoiatada algatajaid, et need oma palvekirja-aktsioonist liiga palju ei ootaks ja et see võiks neile tuua tagakiusamisi, mis lõpeksid türmiga. Veel pidi Köler konstateerima, et Adamsoni käes nähtud palvekirja projekt oli koostatud „võimatuis väljendites“ („v nevozmožnõh võraženijah“). Seda avaldas ta ka koostamisest osa võtnud talupoegadele, kes aga suure vaevaga lõksid end mõjustada oma nn. „tõe“ pehmemdamisele. Köleri kokkupuuteist oma seekordsel reisil J. Hurdaga pole meil mingeid üksikasjalisemaid teateid. Võrus peatus ta terve päeva, jättes Kreutzwaldile sooja iseloomuga, kuid oma vaadetes eksalteeritud inimese mulje. Võru skeptik pidas tarvilikuks tema vaadete kuumust mõnevõrra jahutada, mille headtegevat mõju Köler isegi tunnustanud²²⁾.

J. Köleri ringreis 1863. a. suvel oli osutunud eriti viljakaks ühenduse loomisel tolaeagse eesti rahvusliku liikumise põhikeskuste vahel. Kui mõni aeg hiljemini algas ka H. Wühneri ja Fr. Kreutzwaldi kirjavahetus, olid need põhikeskused s. a. sügiseks kõik juba omavahel kontaktis, millele järgnes nende võrdlemisi elav suhtlemine. Enam kõrvale jäi sellest ringist ainult J. V. Jannsen Pärnus, kes oma avaliku häälekandjaga oleks võinud etendada eriti tähtsat osa, kuid ei kujunenud siiski selle ringi omaks inimeseks.

1863. a. sügisest peale saavad rahvuslikud päevaküsimused ülalmainitud tegelaste kirjavahetustes ikka intensiivsemalt käsitletavaiks. Eriti sagedaiks nende kirjad siiski ei kujune. Nii näiteks kõige tihedamais kirjavahetustes — Kreutzwaldi, Hurda ja Köleri vahel — järgnevad kirjad kuni järgmise aasta sügiseni üldiselt ikka 1—3 kuuliste vaheaegade järgi. Pidevamaks probleemiks, mida pea igas kirjas

²¹⁾ Russkaja Starina 1886, novembri nr., lk. 358.

²²⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. VIII 1863, — Hurda kirjakogu, EKIA.

lühemalt või pikemalt käsitletakse, on Eesti Aleksandri-kooli küsimus. See Viljandimaa rahvameeste tagasihoidlik algatus oli kujunenud lühikese ajaga kogu ärksama eesti rahvusliku tegelaskonna ühisürituseks ja vahekordade sisustajaks. Ka algatuse enda edasiarendamisel ja selle teostamiseks sammude astumisel oli teiste rahvuslike kude kes- kuste osavõtt olulise tähtsusega.

Kui 1863. a. sügisel selgus kohalikkude saksa ametivõimude, eeskätt Pärnu-Viljandi kreismaakoolivalitsuse, kindel tendents eemal- dada kavatsetavast koolist asutajate juhtiv osa ja saada see enese kätte, siis oli see ilmselt vastuvõetamatu seisukoht. Kuidas nüüd aga edasi toimida? — see oli kooli mõtte algatajaile raske küsimus, mil puhul H. Wühner käis 15. novembril Tartus nõutlemas J. Hurda ja G. Blumbergiga²³⁾. Nii sel nõupidamisel kui ka hiljemini asus J. Hurt seisukohal, et Eesti Aleksandri-kool tuleks alistada otseselt haridus- ministeeriumile või Tartu õppekonna kuraatorile, mitte aga kohali- kule kiriklikule maakoolivalitsusele. Kartes, et Eesti Aleksandri-kooli mõtte algatajad Viljandimaal võiksid omapead toimides astuda mõne väärsammu, püüdis Hurt edaspidi olla nendega tihedas kontaktis. Selleks oli muuseas 15. novembri nõupidamisel Wühneriga kokku lepitud, et viljandimaalased Hurda teadmata ei astu kooli asjus min- git otsustavat sammu.

See Hurda ettevaatlikkus ja püüd hoida Viljandimaa tegelasi Eesti Aleksandri-kooli küsimuses oma mõju ja kontrolli all polnud kaugeltki asjata. J. Adamson ja H. Wühner olid oma edaspidiste sammude puhul tugevasti haaratud kartusest sattuda vastuollu koha-liku maakoolivalitsusega ja seega ka mõisnikkude ja kirikuõpetaja- tega, kelledest nad olid eriti sõltuvad. Otse lõhkise südamega ja när- veeriva otsustamatusega kõikusid need viljandimaalased järgmistel kuudel J. Hurda järeleandmatusele manitsevate juhtnõõride ja oma saksapoolsete nõuandjate, Põltsamaa kirikuõpetaja C. Maurachi ja O. Marpurgi soovitude vahel. Aja jooksul selgus neile küll ikka enam ja enam, et kooli alistamisel kreismaakoolivalitsusele võiks olla taga- järjeks, et kavatsetavast õppeasutusest kujuneks ainult värdjas. Kuid kui küsimus oli arenemas tegudeks, siis valdas neid hirm ja argus ning nad kõikusid edasi-tagasi. Wühner tunnistas 1864. a. kevadel Hurdale otsemeelselt, et nad ei julgevat kohaliku maakoolivalitsusega vastamisi minna, sest et nad seega mitte ainult temale, „vaid pea kogu aadlile ja kõigile pastoritele silmnäku löövad, kellest meie, koolmeistrid, rohkem sõltume kui sulane oma isandast“²⁴⁾.

²³⁾ J. Hurt — J. Kölerile 26. XI 1863 ja 7. I 1864. — Köleri kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1910, lk. 451, 452). Vrd. H. Wühner — J. Hurdale (daatumita, peale kirjutatud „Erhalten im Januar 1864“), — Hurda kirja- kogu, EKIA.

²⁴⁾ H. Wühner — J. Hurdale 27. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA.

Kui viljandimaalased oma sõltuvuses ja kõikuvuses siiski ei paindunud järeleandmisele kohalikele kreismaakoolivalitsusele ja oma saksapoolsetele nõuandjatele, siis oli see otsustavalt J. Hurda teene. kelle kirjades korduvalt rõhutatud juhtnöörid kasvatasid ja hoidsid nendes rahvuslikku selgroogu. Hurda seisukoht Eesti Aleksandri-kooli küsimuses leidis kindlat pooldamist ka Köleri ja Kreutzwaldi poolt²⁵). Ka nemad pidasid kategooriliselt tarvilikuks, et nn. asutajad oleksid järeleandmatud kreismaakoolivalitsuse nõudmistele. Kuid oma märksa hõredama kontakti tõttu Viljandimaa tegelastega oli nii Võru eraku kui ka Peterburi eesti rahvasõprade juhi otsene mõju kooli mõtte algatajaile hoopis väikene võrreldes Hurda omaga.

Samal ajal, kui 1863./64. a. talvel oli Viljandimaa tegelasil tähtsamaks ja ühtlasi pea ainsamaks rahvuslikuks probleemiks Eesti Aleksandri-kooli küsimus, tõusis Köleri, Kreutzwaldi ja Hurda kirjavahetuses teisigi küsimusi. Tähtsaimana neist käsitleti uue eesti ajalehe asutamise vajadust²⁶). Juba J. V. Jannseni esimese nädallehe „Perno Postimehe“ puhul olid J. Hurt ja Fr. R. Kreutzwald avaldanud rahulolematust oma algavas kirjavahetuses 1862. a. kevadel. Nende arvustus Jannseni ajalehe suhtes jäi baseerüvaks peamiselt rahulolematusele tema tagurluse puhul enam üldise ilmega kultuuriliste küsimuste alal. Kurjustati tema liigse moraalitsemise, vanast kirjaviisist järeleandmatu kinnipidamise jne. üle. Poliitilisi momente selles arvustuses esines vähe. Seevastu kannavad Peterburis 1863. a. sügisel koonduma hakanud eesti patriootide rühma rahulolematust Jannseni ajakirjandusliku suuna puhul peamiselt just poliitilised motiivid.

Kui Jannsen 1864. a. hakkas Tartus välja andma oma uut ajalehte „Eesti Postimees“, mis oli juba tema isiklik omandus ja kus ei tarvitsenud esineda enam sõltuvalt väljaandjast, nagu „Perno Postimehes“, oli Peterburi eesti rahvasõpradel nähtavasti teatavaid lootusi uuele ajalehele. Kuid juba veebruari lõpul 1864 teatas Köler peterburilaste täielikust pettumusest olnud lootuste puhul²⁷). Eriti ärritas Kölerit Jannseni ajalehe liigne usuline moraalitsemine ja saksa-meelne orientatsioon. Vastandina neile pahedele pidi eesti ajaleht autori arvates olema „ilmalikkudes asjades õpetlik“ ja tooma „huvitavamaid asju Soome- ja Venemaalt“ jne. Samast Köleri kirjast sel-

²⁵) Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 26. I ja 5. II 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA; J. Köler — J. Hurdale 25. II ja 3. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1910, lk. 453 ja 1911, lk. 29).

²⁶) Vrd. Hans Kruus, Vastarindliku ajalehe soetamise küsimus ärkamisajal, — Öitsituled. Eesti Ajakirjahikkude Album. Koguteos VIII, 1929, lk. 19 jj.

²⁷) J. Köler — J. Hurdale 25. II 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1910, lk. 454).

gub, et Peterburi eesti patriootidel oli kindel kavatsus pealinnas asutada eestikeelne ajaleht.

Peterburi eestlaste kavatsus leidis kohe elavat vastukaja J. Hurdalt²⁸⁾, kes nägi Jannsenis kui ajakirjanikus enam rahva lõbustajat kui õpetajat, kelle usulistel vagatsemistel ta arvas puuduvat sisemise tõsiduse ja kes nende „ebapuhaste kunstitamistega“ tahtvat meeldida ainult vanameelsete pastorite ringkonnale ning ajavat taga peamiselt oma taskuhoovi. Noor Hurt julgustas ka omalt poolt Peterburi patrioote lehe asutamisele, esitades loodetavate kaastöölistena kodumaalt nii ennast kui ka Kreutzwaldi, kes samuti leidis küllalt krõbedaid sõnu Jannseni tegevuse arvustamiseks.

Hoolimata Hurda teravast arvutusest Jannseni ajakirjandusliku tegevuse kohta ei saanud radikaalsema eesti poliitilise ajalehe soetamise küsimus temale siiski südameasjaks. Kuigi Köler oma kirjades Hurdale riivas korduvalt uue ajalehe asutamist, jättis viimane oma vastustes selle küsimuse edaspidi peaaegu täiesti osatamata. Hurda kui vähem poliitilise temperamendi huvid suundusid teisale — teaduslikule ja enam puhtkultuurilise ilmega tööle, mida ta ei kaldunud siduma poliitiliste momentidega.

Kõige teravamaks jäi radikaalsema eesti poliitilise häälekandja küsimus esialgu peamiselt J. Köleril, kes oma kirjades Hurdale ikka ja jälle selle juurde tagasi tuli, avaldades rõõbiti halvaks panu Jannseni „Eesti Postimehe“ puhul. Eesti poliitiline ajaleht peab olema rahva kasvataja ja julgustaja — see nõudmine kujuneb Köleril aina tugevamaks ja selgemaks. Isetegevust aga on rahvale tarvis tema omajõu kasvatamiseks, samuti ka selleks, et oma aktiivsema eneseavaldusega tõmmata keskvalitsuse suuremat tähelepanu Baltimail valitsevatele oludele ja anda Peterburi võimudele tõuget ja pidepunkte vajaliste reformide suunas. Neid mõtteid avaldas Köler korduvalt 1864. a. kevadel²⁹⁾. „Eesti Postimehe“ puhul pahandas Köler teravalt, et see polnud toonud lähemaid andmeid keisri käskkirjast poola talupoegadele maa pärisomanduseks andmise kohta, samuti ka mitte mainitud talupoegade saatkonna pidulikust vastuvõtust keisri juures, mis ometi oleks ka eesti talupoegi mõjustanud julgustavalt. Kibestunult kirjutab Köler: „Jannsenil puudub hea tahtmine meie rahvale mees olla“ (17. III 1864). Ja paar nädalat hiljemini palub Peterburi patriootide juht Hurta: „Jannsenile teatage võimaluse järele meie põlgust tema äraandliku tegevuse eest. Annaks Jumal, et pea võimalik oleks ühe ausa lehega Jannsenit tema auta ahnuse eest karistada“ (3. IV 1864). „Eesti Postimees“ jäi Kölerile „sakste eraleheks eesti keeles“ (14. IV 1864).

²⁸⁾ J. Hurt — J. Kölerile 13. III 1864, — Köleri kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1910, lk. 455).

²⁹⁾ J. Köler — J. Hurdale 17. III, 3. IV ja 14. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 27—31).

Radikaalsema suunaga eesti poliitilise ajalehe asutamisest ei tulnud esialgu siiski midagi välja. Kavatsuse teostamiseks puudusid olulised eeldused — toimetaja ja kindlam kaastööliste kontingent. Rahvahulki poliitiliselt kasvatava ajalehe puudust püüdis Kõler, kel küsimus oli kogu aeg eriti südames, asendada oma sooja ja aktiivse toetamisega neile otsestele poliitilistele aktsioonidele, mille peategelasiks olid 1864. a. suvel ja sügisel Viljandimaa talupojad Ad. ja P. Petersoniga eesotsas. Kui aga siin tähtsamad üritused — saatkonnad keisri juurde — keerutasid Liivimaa poliitilise õhkkonna ajutiselt suurest tolmust raskesti hingatavaks ja lõppesid asjaosalistele väga tülikate sekeldustega ametivõimude poolt, vaibus nähtavasti ka Kõleri senine ind uue eesti poliitilise ajalehe asutamisel, kuigi ta edaspidigi toonitas otstarbekohaselt toimetatud poliitilise ajalehe suurt kasvatavat väärtust³⁰⁾.

Eesti rahvusliku liikumise põhikeskuste suhtlemise algjärgust on pärit ka kodumaa eestiorientatsioonilise ajaloo koostamise algatus³¹⁾. See sõnastati juba 1863. a. lõpul Peterburi eesti patriootide ringis. Selle ülesandena lausub Kõler omas kirjas Hurdale — „et rahva vaimu natuke äratada“³²⁾. Kuid sellise ajaloo koostamiseks ja väljaandmiseks oli ette näha rida tõkkeid ja raskusi. Algatusest haaras kohe ka Hurt kinni. Ja võimalikkude autoritena tulid kõne alla J. V. Jannsen, Fr. R. Kreutzwald ja teisigi. Kuid sündsaa autori leidmine osutuski kõige raskemaks küsimuseks, mis pidurdas ürituse mitmeks aastaks.

Nii oli 1864. a. kevadeni eesti rahvusliku tegelaskonna omavahelises suhtlemises juurde tulnud uusi keskseid küsimusi ja algatusi, nende kõrval ka kitsamaid ja kohaliku tähtsusega üritusi. Nagu eespool nägime, oli Viljandimaa tegelasil juba eelmise aasta suvel olnud kindlam kavatsus läkitada keisri juurde saatkond märgukirjaga kohal valitsevate olude ja soovitatavate reformide kohta. 1864. a. kevadel hakati selle teostamiseks astuma ka tegelikke samme. Ja sellest kujuneski nüüd kõige varasem massilikumine eesti rahvuslikus ärkamises. Algatajaiks ja aktiivseiks juhtijaiks jäid siin eeskätt Viljandimaa tegelased, eriti uued esile kerkinud juhid vennad Petersonid, kelle suur osa meie rahvusliku ärkamise ajaloos 60-ndaal aastail pole seni veel leidnud küllaldast hindamist ja rõhutamist. Innukaiks abistajaiks neis palvekirjade-aktsioonides olid viljandimaalastele Peterburi eesti patriootid. Teised tolelaegsed rahvuslikud keskused

³⁰⁾ Vrd. J. Kõler — J. Hurdale 16. II ja 1. VI 1865, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 135, 137).

³¹⁾ Hans K r u s, Ärkamisaja pärandus Eesti ajaloo uurimisele, — Ajalooline Ajakiri 1930, lk. 129 jj.

³²⁾ J. Kõler — J. Hurdale 31. XII 1863, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 185).

(Hurt, Kreutzwald, Jannsen) jäid neist aktsioonidest täiesti kõrvale, paremal juhul tundsid neile ainult kaasa, olles neist üsna hõredalt informeeritud.

Mais ja juulis esitati keisri nimele kolme erisaatkonna kaudu palvekirju üksikute Viljandimaa kogukondade poolt³³). Esimest saatkonda juhtis Adam Peterson, kahte viimast tema üliõpilasest vend Peeper. Kõigile neile saatkondadele olid Peterburi eesti patrioodid abiks olnud. Millisel määral nad tegelikult seda aktsiooni õhutasid, selle kohta pole enam võimalik täies ulatuses selgust saada. Sest osa tolleaegsest kirjavahetusest asjaosaliste vahel on nähtavasti jäädavalt kaotsi läinud, tõenäoselt hukkunud konspiratsiooni taotlustes. Igatahes oli Peterburi patriootide aktiivsem tegelane ja poliitilisem pea J. Köler tol ajal kirjavahetuses Viljandimaa tegelastega ja ka ette informeeritud juba esimese saatkonna läkitamise kavatsusest³⁴). Aga see kontakt Köleri ja viljandimaalaste vahel ka saatkondade küsimuses polnud kindlasti mitte ainult informatsiooniline. Sest rahva eneseavaldust ka saatkondade ja märgukirjade kaudu hindas Köler taktilise võttena juba 1864. a. varakevadel õigegi tähtsaks. „Kõrgel-seisvatelt venelastelt olen ma teada saanud, kirjutab ta aprilli alul³⁵), et valitsus ainult siis meie rahva kasuks midagi teha võib, kui hädapärased nõudmised rahva enese poolt välja lähevad, sest siin öeldakse ikka, nad ei anna enesest midagi kuulda, järelikult on nad rahul.“ Sellise elumärgi demonstratsiooni organiseerimine oligi Köleril nähtavasti mõjukamaid ajendeid, kui ta varsti pärast seda otsustas eeloleval suvel ette võtta reisi kodumaale³⁶).

See reis oli pikemaajaline, kestes nähtavasti juuni lõpult umbes augusti keskpaigani³⁷). Tähtsaks osaks sellest reisist oli Köleri Võrus viibimine, kuhu mõneks päevaks oli sõitnud ka Hurt³⁸). Siin oli kolmel silmapaistvamal eesti haritlasel küllaltki mahti üksteist lähemalt tundma õppida, vestelda rahvuslike päevaküsimuste üle ja septseda nende puhul vajalikke kavatsusi. Üksmeelselt nähtavasti käsitleti selliseid probleeme, nagu Eesti Aleksandri-kooli mõte, uus kirjaviis jne.; samuti arvustati ka Jannseni „Eesti Postimeest“. Vähem ühist huvi leidis kindlasti eesti talupoegade märgukirjade ja saatkon-

³³) Vrd. E. Kirjandus 1916, lk. 36 jj., Russkaja Starina 100. k., 1899, lk. 662 jj.

³⁴) Vrd. J. Köler — J. Hurdale 20. V 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 32).

³⁵) J. Köler — J. Hurdale 3. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 30).

³⁶) J. Köler — J. Hurdale 14. IV 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 31).

³⁷) Vrd. J. Köler — J. Hurdale 9. VI ja 9. IX 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 98—99).

³⁸) Vrd. J. Hurt — J. Kölerile 14. IX 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 99).

dade üritus. Hurt jäi nende suhtes täiesti passiivseks. Kreutzwald aga pidas selliseid aktsioone koguni kahjulikeks³⁹⁾.

Üldiselt pole märgata, et kokkusaamised Võrus oleksid tihendanud kontakti Köleri, Kreutzwaldi ja Hurda vahel, samuti ka, et nad oleksid hoogustanud nende rahvuslikku üritlikkust. Hurt, kes tol ajal oli oma ülikooli lõpueksamite keerises ja seetõttu leidis vaevalt aega oma vanemate sõprade kirjadelegi vastamiseks, näib Võrus siiski Kreutzwaldile vähemalt isiklikult lähemale pääsenud olevat. Kui Kreutzwald varemini oma kirjades tituleeris Hurta „kõrgesti austatud härraks“, siis asendus see pärast kohtamisi Võrus „kalli sõbra“ nimetusega⁴⁰⁾. Samalaadilist isiklikku lähenemist Võru kokkusaamisest saadik võib märgata ka Kreutzwaldi ja Köleri vahekorras. Varemini Kreutzwaldi kirjades Kölerile esinenud pöördumine „austatud härra Köler“ või „kõrgesti austatud ja armas härra akadeemik“ asendus nüüd sellise tituleeringuga, nagu „kõrgesti austatud kallis sõber“⁴¹⁾.

Köleri ja Hurda vahekord oli juba enne kokkusaamist Võrus kujunenud õigei sõbralikuks ja lähedaseks. Selliseks peamiselt Köleri suundamisel. Kui Hurt oma esimestes kirjades 1863. a. lõpul tarvitas pöördumist „kõrgesti austatud härra“, siis arvas Köler, et see polevat omal kohal ja tarvitas omalt poolt esialgu „hea härra Hurt“, lõpetades kirja „sooja südamega“⁴²⁾. Ja peagi seisis mõlemalt poolt kirjade alguses „kallim sõber“, „armsaim sõber“ jne. Ühtlasi oli Köler südamesse võtnud Hurta Tartu õhkkonnast välja tuua ja soetada talle võimalusi oma silmaringi avardamiseks ka laiemat maailma näha⁴³⁾. Selle vajaduses veensid Kölerit veel rohkem 1864. a. suve kokkupuutumised, milledest ta märkas, et Hurt „maailmatundmises veel väga noor“ on⁴⁴⁾. Hurt jättis mõningail praktilistel kaalutlusil Köleri sellekohased, näiliselt üsna sobivad pakkumised vastu võtmata.

Mainimisväärne oleks Võrus 1864. a. suvel toimunud lähenemise puhul, et nüüd Köleri ja teiselt poolt Hurda ja Kreutzwaldi vahekordades üles kerkis ka laenu hankimise küsimus. Võlgades siplevale üliõpilasele Tartus ja oma kirjanduslikeks üritusteks raha vajavale Võru kirjamehele oli Köler, kuigi tol ajal veel mitte jõukas mees,

³⁹⁾ Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 17. I 1865, — Hurda kirjaku, EKIA.

⁴⁰⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 1. IX 1864, — Hurda kirjaku, EKIA. Kuid juba kirjas 17. I 1865 on tituleering jälle „austatud härra“.

⁴¹⁾ Vrd. Fr. R. Kreutzwald — J. Kölerile 12. XI 1863, 17. III ja 18 IX 1864, — Köleri kirjaku, EKIA.

⁴²⁾ J. Köler — J. Hurdale 31. XII 1863, Hurda kirjaku, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 184).

⁴³⁾ J. Köler — J. Hurdale 17. III, 3. IV ja 14. IV 1864, — Hurda kirjaku, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 27 jj.).

⁴⁴⁾ J. Köler — J. Hurdale 26. IX 1864, — Hurda kirjaku, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 102).

siiski omaviisi „Peterburi onuks“ või vähemalt meheks, kelle vahendamisel tundus võimalikuna laenu soetada⁴⁵). Kõler suutis rahuldada üksi Hurda sellekohast soovi ja sedagi õige osaliselt.

Eesti rahvuslikule liikumisele märksa tagajärjekam kui kohtumine Kreutzwaldi ja Hurdaga oli Kõleri kokkusaamine Viljandimaa tegelestega. Nende salakoosolek Lubjasaarel, mis korraldati Kõleri osavõtul⁴⁶), kujunes oluliseks tähismomendiks järgneva talupoegade suursaatkonna organiseerimisel. Siin otsustati lõplikult selle teostamine, määrati peajoontes kindlaks kavatsetava kollektiivpalvekirja sisu ja tehti kogu ürituse organiseerimine ülesandeks Ad. Petersonile. Kui see algatus nüüd lõplikult liikvele pääses ja lõpuks ka teostus, siis oli siin otsustaval määral kaasa aitamas J. Kõleri suur autoriteet ja tegelik kaasabi.

Ad. Peterson ja tema kaaslased nägid pärast Lubjasaare koosolekut suurt vaeva, et organiseerida saatkonda ja koostada märgukirja, mis 9. nov. 1864 keisrile ära anti. Kuid see vaev poleks kindlasti andnud selliseid tagajärgi, kui kogu ürituse toetajate hulgas oleksid puudunud Peterburi eesti patrioodid J. Kõleriga eesotsas. Juba A. Petersoni koostatud märgukirja kavandi põhjalik ümbertöötamine ja vene keelde tõlkimine oli pealinna eesti rahvasõprade teene⁴⁷). Ja lõppeks saatkonna esialgse sihi saavutamine, keisri ette pääs, oleks ilma nende abita vaevalt õnnestunud.

Kuigi 1864. a. suursaatkonna otsene lõppsiht nõutavate reformide taotlemise alal jäi Liivimaa saksa ametivõimude energilise vastutöötamise tagajärjel täies ulatuses saavutamata ja kuigi sellele aktsioonile järgnes toores surve asjaosaliste vastu, oli ometi kogu see üritus eesti rahvusliku liikumise arengus määratuma õhutava, rahvahulkade isetegevust kasvatava ja rahvus- ning sotsiaalpoliitilisi nõudmisi selgitava ja programmiks koondava tähtsusega. See ärkava eestluse esimene suurim massiaktsioon võis teostuda sellisena ainult Viljandimaa rahvameeste ja Peterburi eesti patriootide viljaka koostöö tulemusena.

Nagu juba tähendatud, jäid Kreutzwald ja Hurt, samuti ka Jannsen kogu sellest aktsioonist täiesti kõrvale. Ka hiljemini, kui Petersonide üritusi tabas katastroof, mis lõppes nende vangistamisega, oli Hurt sellega ühenduses arenenud sündmusist ainult nõrgalt ja üsna kaudselt informeeritud⁴⁸). Kreutzwald aga, märgates, et palvekir-

⁴⁵) Vrd. J. Hurt — J. Kõlerile 14. IX 1864, — Kõleri kirjakogu, EKIA, samuti J. Kõler — J. Hurdale 26. IX 1864, — Hurda kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 99 jj.). Fr. R. Kreutzwald — J. Kõlerile 12. I 1865, — Kõleri kirjakogu, EKIA.

⁴⁶) E. Kirjandus 1916, lk. 36 jj.

⁴⁷) Vrd. Hans Kruus, Eesti talupoegade saatkonna märgukirjast keisrile 1864. a., — Ajalooline Ajakiri 1933, lk. 155 jj.

⁴⁸) Vrd. J. Hurt — J. Kõlerile 14. IX 1864, 8. I ja 9. VII 1865, — Kõleri kirjakogu, EKIA (tõlge E. Kirjandus 1911, lk. 100, 133, 140).

jade aktsioonid tekitavad rahva keskel ärevust, oli koguni kibestunud, et ka „parema arusaamisega mehed“ loodavad sellise hässitamisega olukorda parandada⁴⁹⁾. Jannsen oli 1864. a. sügise suursaatkonna organiseerimisest küll mõnevõrra informeeritud, kuid nähtavasti kuidagi kaudselt. Kui Tartust Peterburi sõitvaid talupoegade saadikuid ähvardas tabamine ametivõimude poolt, oli Jannsen neid hoiatamas ja neile vähemhädadohtlikku teed soovitamas. Võib uskuda sedagi, et ta unetu öö mööda saatis, piineldes kartuses, et linnast lähtuvad saadikud vangistatakse⁵⁰⁾. Hiljemini avaldas ta üsna tagasihoidliku sõnumigi saatkonna kohta oma „Eesti Postimehes“⁵¹⁾. See on ka kõik, mis meil teada J. V. Jannseni hõredaailmelisest suhtumisest viljandimaalaste organiseeritud palvekirjade-aktsiooni.

Jäädes seega ainult viljandimaalaste ja Peterburi eesti patriootide ühisürituseks, mõjustasid 1864. a. palvekirjade-aktsioonid mõlemad rühmi teineteisele lähendavalt ja süvendasid eriti tugevasti viljandimaalaste endi vahel vastastikku ühteohiu-meelsust. Neis aktsioonides esile tungiv poliitiline radikalism sai kohalikkude saksa ametivõimude poolt tema vastu tarvitusele võetud karmi surve tõttu väliselt raske hoobi. Ka see mõjustas tugevasti järgnevat eesti rahvuslikku liikumist ja ühtlasi ka selle põhikeskuste omavahelist suhtlemist. Üheks olulisemaks tagajärjeks oli J. V. Jannseni mõju ja erikaalu tõus eesti rahvuslikus elus, mis jõudis oma haripunktile esimese üldlalupeoga 1869. a. Jannsen on 60-ndate aastate teisel poolel juba märksa enam arvestatav tegur eesti rahvuslike pöhi-keskuste hulgas. 1864. a. pole temastki hoopis jäljetult mööda läinud. Jäädes küll endiselt „heade ülemate“ ähvardavate ja hoiatavate pilkude kartlikuks ja ettevaatlikuks arvestajaks, laseb ta siiski oma ajakirjanduslikesse purjedesse mõnevõrra uut radikaalsuse tuult. Ja radikaalid omalt poolt püüavad Jannsenile läheneda, temaga kooski töötada. Sellise suhtlemise taustal kerkib 60-ndate aastate teisel poolel järgmise ajastu suurim poliitiline kuju — C. R. Jakobson. Ja uue üritusena tulevad juurde Eesti Kirjameeste Seltsi asutamise taotlus, mis tekitab uusi kombinatsioone eesti rahvusliku tegelaskonna suhtlemises.

(Järgneb.)

Hans Kruus.

⁴⁹⁾ Fr. R. Kreutzwald — J. Hurdale 17. I 1865, — Hurda kirjakogu, EKIA.

⁵⁰⁾ Nii kirjeldab M. Mitt, kes Jannseniga septembris 1864 saadikute Tartust lähtumise ajal isiklikult kokku puutus. — A. Kruusberg, Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid. (Eesti Ajaloo Arkhiv nr. 2); 1922, lk. 8—10. Vähem usutav on väide, et kogu saatkonna organiseerimine hoiti teadlikult „Jannseni eest varjul“, — H. Prants, J. W. Jannseni püüded ja sihid, — E. Kirjandus 1921, lk. 54.

⁵¹⁾ E. Postimees 1864, nr. 48, lk. 389.

Jakob Fougdti tegevus Narva bürgermeistrina (aa. 1644—1653).

(Lõpp.)

Nüüd võtame vaatluse alla ehituskolleegiumi tegevuse. Siin näeme, et juba 9. augustiks oli välja töötatud 7 ettepanekut, millised samal päeval esitati raele maksmapanemiseks. Viimaste abil püüti otstarbekohasemalt korraldada linna tulude laekumist, võimaluse korral isegi suurendada neid. Vaadati läbi kõik linna tuluallikad, nagu kruntide rent, kodanikuksastumise maks, trahvirahad, kontributsioon, portoorium, aktsiis, kaaluraha, ranna- ja tündriraha, võõrasteõue tulu, lubjaahju sissetulekud jne. Peale selle leiti tarvilikuks lõplikult määrata kindlaks vaieldavad linnamaade piirid, ning lõppeks võeti vastu rida otsuseid ehitamise alal. Eriti viimased väärivad nende juures üksikajalisemalt peatumist. Näeme siin tehtavat esimesi tõsisemaid katseid Narvale enam tõelise linna ilme andmiseks. Riigivalitsuse poolt Fougdtile antud instruksiooni kohaselt tuli hakata linna varustama nägusate kivimajadega, millised ühtlasi omaksid ka avaraid ja tulekindlaid keldreid kaupade tarbeks. Tuli reguleerida majade asetust tänavate ääres, sillutada tänavaid munakividega ja puhastada neid mustusest. Nagu selgub, Narvas tol ajal oli võrdlemisi vähe kivimaju. Enamikus esinesid puuehitused, mis, nagu eriti kaevati aadli majade kohta, paljudel juhtudel olid armetud hurtsikud, olles kardetavad tuleohu mõttes ja rikkudes linna välisilmet. Tänavad olid sillutamata ning kõik mustus ja prügi heideti kodanikkude poolt tänavale, kust seda keegi ära ei koristanud. Mustust tunduvalt aitas suurendada ka kariloomade ja sigade pidamine linnas. Nüüd püüti maksmata panna kindel kord majade ehitamise alal. Otsustati, et linnas edaspidi võis ehitada ainult korralikke kivimaju. Iga uue maja ehitamisele asudes pidi selle omanik küsima nõu ehituskolleegiumilt. Majaomanikud nüüdsest peale pidid hakkama kandma ka tänavapuhastamise kohustust, mida tuli teostada umbes samadel alustel, nagu see praegugi maksab meie linnades.

Edasi ehituskolleegium pidas tarvilikuks rea avalike ehituste parandamise ja kordaseadmise. Kõige esmalt tuli ehitada eelmise aasta sügisel mahapõlenud võõrasteõue elumaja asemele uus hoone kahe toa ja esikuga. Seejärel tuli ehitada ümber raekoja saal, teha raekotta uus keerdtrepp ja seal ühtlasi teostada muid vähemaid remonttöid. Nagu selgub linna tulude-kulude arveist, ehitus- ja remonttööd raekoja juures kestsid siitpeale rea aastaid. Kavatselti parandada ka linna vangimaja, ehitada uus kaak, seada korda suur kaev vallikraavis linna ja linnuse vahel, ning kaugemas tulevikus ehitada linnale uus vesiveski. Kaupade Narva jõesuu reidilt Narva sadamasse vedamiseks pidi hangitama üks lossimislaev (Löscher).

9. augusti ettepanekud leidsid rae pooldamist ja viimane otsustas neid hakata teostama. Muu hulgas kavatseti panna maksma tänavate puhastamise määrus ja nõuda, et Suure tänava majaomanikud eeloleval talvel muretseksid kohale tänavasillutamiseks vajalikud põllukivid, nii et kevadel kohe töödega võiks algada. Sellekohane rae otsus tehtigi kodanikele teatavaks 31. augustil ning 8. oktoobril laiendati see ka linnas maju omavale maa-aadlile.

Suur vajadus oli Narvas ka tuletõrje määrustiku järele. Sellekohase eelnõu esitas ehituskollegium raele 22. augustil. Vastavalt eelnõule kogu linn tuletõrje suhtes jagunes nelja ossa (n. n. kvartaali), kusjuures iga osa tarvis oli ette nähtud oma brandmeister. Viienda linnajao moodustas Narva eeslinn ehk agul, mis asus linnast põhja pool.

Veel samal aastal raad otsustas teostada mõningaid vähemaid töid ning tegi lähemaid korraldusi järgneval aastal kavatsetavate tööde suhtes. 23. oktoobril sõlmiti leping kiviraiuja Matthias Dauss'iga kaubapoodide ehitamise kohta saksa kiriku ette ja samuti uue kaagi tarvis 2 küünart kõrge kivikuju rajumise kohta. Viimase suhtes meistri-le seati tingimuseks, et see peab kujutama meest täielikus riietuses ja väljasirutatud käega, milles hoiab vitsa. Kaagi kivikuju valmis juba novembris ja sama kuu 21. päeval raad otsustas püstitada see vanale turuplatsile (asus saksa kiriku ees).

Linna poolt ettevõetud ehituste jaoks põletati sel aastal ka suuremal määral lupja. Linna tulude-kulude arveist nähtub, et linna ahjust varustati lubjaga kõiki, kes soovisid Narvas kivimaju ehitada. Kivimajade ehitamise edendamiseks anti lupja mõnel juhul isegi tasuta. Sellest ajast peale algabki Narvas võrdlemisi hoogne ehitustegevus ja näib, et sajandi lõpuks vanalinna osas enam ei leidunud puumaju. Nende teadetega õieti lõpebki üksikasjalisem ainek ³²⁾ Narva uute kolleegiümide tegevuse kohta. Mainitud tegevus alguses osutub erakordselt intensiivseks. Siin ei ole aga palju imestada, sest kuninglik bürgermeister Fougdt, olles ise agar töömees, suutis oma autoriteedi abil ka teisi kaasa tõmmata.

1644. a. lõpuks riigivalitsuse poolt algatatud reformid olid Jacob Fougdti läbi peajoontes teostatud. Alul kujundati ümber linna kohtu- ja administratiivasutused, järgnevas faasis uutele asutustele näidati kätte nende ülesanded ja juhiti nad tööle. Seejärel asuti vähe raske- mate küsimuste lahendamisele — tuli püüda hankida riigivalitsuselt uuesti ülesehitatavale linnale mõningaid uusi tuluallikaid ja eesõigusi. Soodsa juhuse selleks pakkuski Kristiina täisealiseks kuulutamine. Teatavasti linnadel oli viisiks iga uue valitseja troonile astudes

³²⁾ *Protocollum deliberationum et ordinationum a senatu reipublicae Narvensis in bonum publicum institutarum, 1644, — Ingrica (246), RRA; N. tulude-kulude arved. 1638—1652 (I. 122), NLA.*

esitada viimasele kinnitamiseks oma vanad privileegid ja kasustades juhust paluda ka uusi soodustusi. Eestkostevalitsuse poole oli Narva raad selles suhtes vareminigi pöördunud, kuid viimane soovitas oodata kuninganna täisealiseks saamiseni³³). Ka eelmainitud ülesandeks leiti kohasemaks ära kasustada Jacob Fougdti võimeid ja kaalukaid tutvusi Stokholmis. Nii saadetigi viimane 1645. a. suve alul rae instruksioonidega Stokholmi. Temale antud volikirjas raad ei unustanud avaldamast tänu riigivalitsusele Narva teovõimsa bürgermeistri määramise eest, kes linna heaks juba nii palju kasulikku olevat korda saatnud³⁴). 5. juulil saabus Fougdt Stokholmi. Siin ta esialgu sondeeris pinda riiginõunike Per Brahe ja Per Sparre juures. Riigikantsler Axel Oxenstiernaga, kellega tal varemini oli olnud kokkupuutumisi ja kellest oli teada, et ta soojalt pooldab Narva ülesehitamist³⁵), ei olnud tal võimalik nii pea kohtuda, kuna viimane Rootsi esindajana viibis Rootsi-Taani rahuläbirääkimistel. Narva asjade arutamisele võtmist Fougdt ei saanud kiirustada ka riigiseisuste konvendi pärast, mis parajasti Stokholmis oli alanud³⁶).

Et Fougdtil üksinda tuli lahendada palju tähtsaid ülesandeid, pidas ta Narva raega tihedat kirjavahetust. See kirjavahetus, millest küll on säilinud vaid Fougdti kirjad raele, pakub tema tegevusest Stokholmis siiski võrdlemisi selge pildi. Kuna Fougdt viibis seal pikemat aega, kujunes ta nagu Narva residendiks (alaliseks saadikuks) riigivalitsuse juures, kes ühes tähtsamate ülesannetega ajas ka mõningaid vahepeal üleskerkivaid ajutise iseloomuga linna asju ja omalt poolt informeeris raadi mitmesuguste uudiste üle. Viimaste hulka kuuluvad ka teated Taani-Rootsi rahulepingu sõlmimise käigust, milline leping, nagu narvalased lootsid, pidi lõpetama Taani väinades Narva sõitvate laevade kohta maksvusel olevad erakordsed kitsendused kahekordse tolli näol³⁷). Oma peaülesannete kõrval Fougdtil muuseas tuli kaitssta linna õigusi ka rae tülis superintendent mag. Heinrich Stahliga. See tüli alguses avaldas halba mõju asjaajamiskäigule Stokholmis, sest nagu Fougdt kirjaga 12. juulist teatab raele, olevat rae ja superintendendi vahelised lahkkelid kuningannale väga ebameeldivad. Seepärast Fougdt soovitabki raele leppimiseks samme astuda, tehes ühtlasi ettepanekuid, kuidas seda läbi viia.

Kuid peaülesannete teostamiseks Stokholmis Fougdtil ei õnnestunud nii pea midagi nimetamisväärset korda saata. Kantsleri ase-

³³) Teadaanne Kristiina troonile astumisest (dat. 9. I 1645) jõudis Narva 12. II 1645. Vt. N. bgm. ja raad Kristiinale 3. IV 1645, — Ingrica (205), RRA.

³⁴) N. raad eestkostevalitsusele 31. V 1645, — Ingrica (205), RRA.

³⁵) Vt. riigikantsleri seisukohad Rootsi riiginõukogu koosolekuil 20. VII 1640, 23. VI 1646 ja 22. VII 1646. Sv. riksråd. prot. VIII, Stockh. 1898, lk. 126 ja XI, Stockh. 1906, lk. 402—403 ja 420.

³⁶) Fougdt N. raele 12. VII 1645 (I. 80), NLA.

³⁷) N. raad Kristiinale 3. IV 1645, — Ingrica (205), RRA.

täitja Per Sparrega sai ta, nagu teatab raele 24. juulil, Narva asjust vaid õige lühidalt kõneleda. Kuid talle anti lubadus, et Sparre tema asja kõige lähemal ajal ära kuulab, et küsimustega kursis olla. Ehkki kõnelus oli lühike, Fougdt ometi sai mulje, et Sparrel on eriline poolehoid Narvale. Kirjas raele Fougdt muuseas soovib, et leiduks enam selliseid sooje südameid Tema Majesteedi kavale Narva suhtes. Krahv Per Bränel küll samuti ei olevat midagi Narva vastu, kuid Fougdtile näis ta asjast vähe informeeritud olevat³⁸). Juulikuu viimasel päeval Fougdtil lõppeks õnnestus Narva linna soovid Per Sparrele isiklikult ette kanda. Viimane luges Narva rae memoriaali väga tähelepanelikult läbi, kiitis Narvas teostatud häid algatusi ja lubas asja kuningannale ette kanda. Ühtlasi ta päris, kas Fougdt Narva esitise kuningannale juba on üle andnud. Selgus, et see juba kuue päeva eest aset oli leidnud. Näib, et Narva memoriaal mõnes suhtes polnud vastuvõetav, sest Fougdt mainib, et ta Stokholmis uue esitise koostanud. Et rae soovid mõnigi kord osutusid liialdaukuks, nähtub rae pöördumisest Fougdti poole kindralkuberneri poolt varemini maksuma pandud kodanike toitumisalade eraldamise määruse muutmise asjas. Nimelt mõned kodanikest nõudvat, et sel alal pandaks maksuma endised vabadused. Et siin riigivalitsuse poolt mingit järeleandmist oodata ei olnud, ja paljas nõudminegi oleks toonud kahju Narva asjale, oli Fougdtile täiesti selge. Seepärast kirjas 2. VIII läkitab ta raele valju noomituse. Raad ei tohtivat sellistele kodanike soovidele järele anda, vaid pigemini pidavat töötama selles suunas, kuidas linna paremale järjele tõsta. Selliseid mõttetuid nõudmisi võivat esitada vaid laisad, kes tahavad „hea külje peal lamada ja ootavad, et neile praetud neppe linnavärvate ees suhu pistetakse“³⁹). Eriti ta käseb rael kanda hoolt, et saksa kiriku ette kavatsetavate kaubapoodide ehitamistööd algaksid, sest ei ole mõeldav, et linnas ostja ei saa kaupu valida päevavalgel, vaid on sunnitud seda tegema pimedas keldris. Veel andis Fougdt raele mõista, et ta vajaks 300 riigitaalrit raha, sest heade sõprade hankimiseks valitsuse ringkonnis minevat seda tarvis. Kaasavõetud rahast polevat jätkunud selleks⁴⁰).

Fougdti poolt sisseantud memoriaal tuli riiginõukogus arutusele 2. augustil. See sisaldas 15 punkti. Kõigepealt nõuti linna vanade

³⁸) Fougdt N. raele 24. VII 1645 (I. 80), NLA.

³⁹) Kodanike toitumisalade — käsitöö, kauplemise ning viina ja õlle valmistamise — eraldamise üle erikättesse kestis Narva kodanikkonna, kes selle vastu seisis, ja kohalikkude valitsusvõimu esindajate vahel aa. 1626—1643 õige visa võitlus, mille viimaks lõpetas kindralkuberner Erik Gyllenstierna resolutsioon 6. X 1643.

⁴⁰) Fougdt N. raele 2. VIII 1645 (I. 80), NLA. Kavatsetavaid poode pidi ehitatama 8, nagu mainib Fougdt oma kirjas riigikantslerile 14. XI 1644, — A. Oxenst. kirjav., RRA.

privileegide kinnitamist, siis vaieldava Narva kirikute patronaadiõiguse kinnitamist Narva raele, kohtute ülalpidamiseks riigi poolt toetuse andmist, Ivangorodi ühendamist Narvaga, mantaalmaksu vähendamist, käsitöölise kaitsmist lubamatu võistluse vastu, puumajade ehitamise keelu sanktsioneerimist, Narva jõesuu kaitsmist uhtliiva vastu, j. m. Viimase teostamiseks paluti linnale doneerida Kudruküla nimeline küla. Arutlustest võttis osa ka kuninganna ise. Kuid puudus isik, kelle kohalviibimist Fougdt kõige enam oleks soovinud — Axel Oxenstierna. Seepärast kandiski, nagu nähtub riiginõukogu protokollist, ettepanekute arutus võrdlemisi leiget ilmet. Narva jõesuhu ummistumise ärahoidmiseks bollvärgi ehitamise mõte kiideti küll heaks, kuid tööde kulude küsimust üldse ei arutatudki. Samuti oldi nõus kinnitama Narva senised privileegid, kuid enne taheti lähemalt järele uurida, kas mõned neist ehk ei ole vastuolus Tallinna eesõigustega. Üldiselt aga ei tehtud memoriaali suhtes mingit kindlat otsust⁴¹⁾. Otsuse tegemise kiirustamist aga Fougdt ei soovinudki, sest ta ootas riigikantsleri Stokholmi saabumist⁴²⁾.

Viimaks, septembri alul, jõudiski Axel Oxenstierna Stokholmi, kuid esialgu oli tal siin nii palju tähtsaid asjaajamisi, et Fougdtil veel sama kuu 17-ndal ei olnud õnnestunud pääseda tema jutule. Seevastu riigi- ja kammernõuniku Erik Gyllenstierna (end. Ingerimaa kindralkuberner) juures oli tal kaks audientsi. Need jutuajamised aga ei sisendanud Fougdtile kuigi häid lootusi. Nii kirjutab ta raele septembri keskpaiku: „nagu ma aru saan, ei soovi ta seda head linna enam soodustada, kuid ma panen kõik oma lootuse Jumala peale, ja uskudes meie asja õiglusse, ei kahtle ma, et Jumal kõik hea poole pöörab“. Tema lootus edule oli nii suur, et ta selle arvel tol ajal tegi raele mitmesuguseid ettepanekuid, mis olid seoses suuremate või vähemate kuludega. Nii soovitas ta linnale püüda omandada riigivalitsuselt viimasele laenatud 100 säilitise vilja arvel „Kattila“ mõisa, ja vähe hiljemini teeb ta ettepaneku võtta linnamuusikuna teenistusse osava muusikamehe Andreas Standoviuse, kellele ta Stokholmis oligi juba andnud siduvaid lubadusi⁴³⁾.

Et Fougdtil ei tahtnud õnnestuda saada audientsi riigikantsleri juures, kirjutas ta viimasele 22. septembril, paludes võimaldada temale oma soove Narva suhtes ette kanda⁴⁴⁾. Sel oli tagajärge, sest 1. oktoobril Fougdt teatab raele, et ta juba kahel korral Axel Oxenstierna poolt olevat vastu võetud. Et viimane asja vastu suurt huvi ilmutas, lootis bürgermeister, et kõik lõppeks veel hea pöörde võtab. Teisel

⁴¹⁾ N. bgm. ja raad kun. Kristiinale 1645. a. (dateerimata), — Ingrica (205), RRA; Sv. riksråd. prot. XI; Stockh. 1906, lk. 141—142.

⁴²⁾ Fougdt N. raele 13. VIII 1645(?) (I. 80), NLA.

⁴³⁾ Fougdt N. raele 3. VIII ja 17. IX 1645 (I. 80), NLA.

⁴⁴⁾ Fougdt riigikantslerile 22. IX 1645, — A. Oxenst. kirjav., RRA.

audientsil riigikantsler teatas Fougdtile, et järgneval kevadel leiab aset Stokholmis Rootsi valitsuse ja merelinnade (mõeldud on siin Põhja-Saksamaa sadamalinnad) esindajate nõupidamised vene kaubanduse Arhangeliski asemel Narva juhtimise üle. Seepärast Oxenstierna soovitas Fougdtil oma asjad Stokholmis nüüd kiiresti ära korraldada, et ta järgmisel aastal varakult pealinna tagasi jõuaks. Kuid viimane ei järgnenud kantsleri nõuandele, sest mõne päeva eest olid saabunud Stokholmi Lüübeki, Hamburgi ja Bremeni esindajad, kellega Fougdt pidas tarvilikuks isiklikult kokku saada. Neile eraviisilistele läbirääkimistele Fougdt nähtavasti pani suuri lootusi, sest sel puhul ta kirjutab raele, et nüüd ta sooviks, et mõni raeliige temale siin abiks oleks, sest töökoorem muutuvat liiga raskeks. Veel mainib ta sealsamas, et kui tal tulevikus seisaks ees palju selliseid aastaid kui käesolev, siis ta pigemini sooviks viibida neli künart sügaval mulla all⁴⁵⁾. Kas Fougdtil õnnestus pääseda Põhja-Saksamaa linnade esindajate jutule, ei selgu tema edaspidisest kirjavahetusest. Igatahes aga ei reisinud ta vahepeal tagasi Narva, vaid viibis Stokholmis veel järgmisegi aasta.

Kui eelmisel aastal Fougdti tegevus Stokholmis möödus vaid läbirääkimisi pidades, informatsiooni kogudes ja püüdes Narvale sõpru hankida (neile kingitusteks kulutas ta mõnisada riigitaalrit), siis 1646. a. seevastu osutus hoopis viljakamaks. Selgus, et Fougdt tõepoolest liigsete lootustega polnud petnud ei end ega Narva raadi, sest 1. juulil kuninganna poolt allakirjutatud resolutsioon kujunes linnale niivõrd soodsaks, et ületas soovijate enestegi lootused. See tähendas linnale koguni uue ajajärgu algust. Seni aga, kui kestis Narva memoriaali läbivaatamine ja arutamine, otsuse tegemine, viimase puhtalt ümberkirjutamine ja allakirjutamine, Fougdt püüdis võtta tarvitusele kõik ettevaatuse abinõud, et mõni kõrvaline asjaolu resolutsiooni tegemist negatiivselt ei mõjustaks. Kõigepealt tuli püüda kiiresti lahendada tüli rae ja superintendendi vahel. Ehkki Fougdt ei tundnud just poolehoidu energilisele „papile“, hoiatas ta korduvalt Narva raadi piinlikult vältida igasuguseid kokkupõrkeid viimasega⁴⁶⁾, sest kuigi tüli Stahli ja Narva rae vahel oli eelmise aasta sügisel kuningliku resolutsiooniga ametlikult lõpetatud⁴⁷⁾, oli vastuoludeks veel küllaltki eeldusi. Ühenduses seega Fougdt soovitas rael ära kaotada tütarlaste koolmeistri amet ja tema asemele seada ametisse tubli kooliõpetaja, sest ka riigikantsler polevat praegu kooli alal valitseva olukorraga sugugi rahul. Edasi Fougdt tundis linna harjumust iga uue maksu määramise puhul tõsta ägedaid kaebusi ja sel teel avaldada vastupanu. Parajasti kõnesoleva aasta sügisel valitsus kavat-

⁴⁵⁾ Fougdt N. raele 1. X 1645 (I. 80), NLA.

⁴⁶⁾ Fougdt N. raele 11. I ja 22. II 1646 (I. 77, 80), NLA.

⁴⁷⁾ Kristiina resol. 6. XI 1645, — Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

ses nõuda Liivi- ja Ingerimaa linnadelt ja maaelanikelt erakorralist maksu. Narvas pidi sellest teatama kuninglik sekretär Canther, kes tol korral kohapeal viibis. Jälle saatis Fougdt raele aegsasti manituskirja, hoiatades maksu vastu protestimast, sest mida vastutulelikum on linn valitsuse soovidele, seda paremat resolutsiooni võib ta oodata Stokholmist. Ühtlasi soovitab ta Cantherit hästi vastu võtta, kuna viimane heatahtlikult suhtuvat Narvale⁴⁸⁾. Sageli Fougdt manitses raadi pidada alati meeles, et kuningannal on linnaga head ja kaugeleulatuvaid kavatsusi, ja et suuremate eesmärkide taotlemisel ei tule lasta end heidutada vähematest raskustest. Viimane maksis eriti raha kohta, mida Fougdtil Stokholmis tublisti kulus enda ülalpidamiseks ja riietuseks ning poolehoidu võitmiseks mõjuvatele isikutele tehtavate kingituste peale, ent mida raad talle nurisedes ja suure viivitusega järele saatis.

Viimaks mai kuul valmis valitsuse lõplik otsus Narva asjus. Nagu mainib Fougdt oma kirjas 28. maist, olevat iga päev oodata kuninganna allakirjutamist resolutsioonile⁴⁹⁾. Ent mõne päeva asemel see Fougdti poolt kaua ja pikisilmi oodatud sündmus saabus alles terve kuu hiljemini, nimelt 1. juulil.

Nagu eelpool tähendasime, mainitud resolutsioon tähistab Narva linna arengus teatavas mõttes pöördepunkti. Et selles veenduda, vaatleme vähe resolutsiooni sisu. Kõigepealt leidsid siin kinnitamist kõik eelmiste Rootsi kuningate poolt Narvale antud privileegid, välja arvatud mõned punktid, mida valitsus viimastel aegadel oli pidanud tarvilikuks muuta. Siin leidis lõpliku lahenduse ka kaua õhus rippunud Ivangorodi küsimus, millisele kaubakohale Gustav Adolf olude sunnil 28. novembril 1617 oli andnud linnaõigused, kuid mille iseseisvat eksisteerimist Narva külje all juba sama kuninga valitsemise ajal peeti ebaloomulikuks. Oma otsust korrigeerimast takistasid Gustav Adolphi välispoliitilised sündmused ja varajane surm. Kristiina eestkostevalitsus aga, kellele sama küsimus korduvalt oli esitatud, ei usaldanud oma vastutusel kuninglikke linnaõigusi kasseerida. Nüüd siis otsustati Ivangorod iseseisva linnana ära kaotada ja selle elanikud üle viia Narva eeslinna. Mainitud sammuga lõpetati Narva kasuks ivangorodlaste privileegitud kaubanduslik võistlus, mis, nagu kaebasid narvalased, ähvardas hävitada nende kaubanduse, eriti maakaubanduse⁵⁰⁾.

Teiseks tähtsamaks saavutuseks oli Kudruküla ja Väiküla külade andmine Narvale patrimoniaal-mõisadeks. Kudruküla seejuures doneeriti tingimusteta, kuna Väiküla saadi tema seniselt omanikult ooberst-

⁴⁸⁾ Fougdt N. raele 22. II 1646 (I. 80), NLA.

⁴⁹⁾ Fougdt N. raele 28. V 1646 (I. 80), NLA.

⁵⁰⁾ Selle küsimuse kohta leidub laialdane aine ERKA, NLA ja RRA kogudes.

leitnant Wolter v. Vietinghoffilt vahetuseks Ingerimaal Samosskoi pogostis asuvate Narva linnale kuuluvate Begunitša ja Korostovitsa külade vastu. Seega Narva jõesuu mõlemad kaldad kuulusid nüüd linna valdusse ja viimasel olid vabad käed seal jõesuu süvendamise kavade teostamisel. Saadud maade tulud pidid linnale andma, nagu mainib Narva raad oma memoriaalis 1645. a. Kristiinale, ainelisi võimalusi ja talupoegade tööjõudu kavatsetavate tööde läbiviimiseks.

Peale mainitud kahe tähtsa punkti lubati linnale pool kõigist Narva tollituludest, välja arvatud vene kaupadelt, millistele hiljuti oli antud suuri soodustusi, ning kolmandik liha ja linna piires valmistatava viina ja õlle aktsiisist. Et kõigi uuenduste läbiviimiseks linnal ja kodanikel tuli kanda suuri kulusid, vabastati linnaelanikud kuueks aastaks kontributsioonist ja leivaahju- ning mantaalmaksust. Kuueaastane maksudest vabastamine õieti oli mõeldud katsena valitsuse poolt, et kogeda, kas ja kuivõrra soodsalt see mõjustab linna kaubandust ja toitumist üldiselt, nagu seda narvalased ise lootsid⁵¹⁾.

1646. a. resolutsiooniga püüti tõsta ka bürgermeistri ja rae autoriteeti ja laiendada nende administratiivseid ning kohtulikke volitusi. Bürgermeister ja raad pidid hoolitsema, et nende ametivolitusi aus ja lugupidamises peetaks, ning trahvima kohtu korras kõiki, kes mainitud ameteid küllaldaselt ei respekteinud. Eeltoodu eeskätt puudutab rae vahekorda kodanikega. Kuid ka riigi kõrgemate ametnike, nagu kindralkubernerid, kubernerid, asehalduri, komandandi j. t. suhtes tehti bürgermeister ja raad võrdlemisi iseseisvaks. Nii kõigi erakorraliste riigimaksude määramise puhul raad ei olnud kohustatud sellekohaseid korraldusi vastu võtma kohalike riigiametnikelt, vaid valitsuselt eneselt. Samuti välismaale reisivatele kaupmeestele reisipasside väljaandmise õigus, milline seni oli valitsusametnikel — kuberneril või komandandil — nüüdsest peale kuulus raele. Üldse pidid kindralkubernerid, kubernerid j. t. riigiametnikud hoiduma tegemast linnale kitsendusi või takistusi. See uus seisukoht maksis ka raekohtu suhtes. Raad ei olnud kohustatud „lossi omi“ kaasistnikkudena raekohtu istungitest osa võtta laskma. Viimane seisukoht muuseas oli fikseeritud juba eestkostevalitsuse resolutsioonis 1642. a.⁵²⁾, kuid veel mitte jõusse astunud. Vana tava järel püüdsid maapealik ja alamasehaldur 1646. a. veel isegi peale 1. juuli resolutsiooni väljakuulutamist, endiselt võtta osa raekohtu istungitest. Kui raad selle üle Fougtile Stokholmi kaebas, vastas viimane, kes kahtlemata hästi tundis 1. juuli resolutsiooni sisu, et neil puudub selleks igasugune õigus. Kui muu ei aitavat, tulevat lasta välja kirjutada kuninganna resolutsioonist vastav punkt ja saata maapealikule, et viimane linna õigustes veenduda

⁵¹⁾ N. bgm. ja raad Kristiinale 1645. a. (dateerimata), — Ingrica (205), RRA.

⁵²⁾ Eestkosteval. resol. 12. IX 1642, p. 4; Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

võiks⁵³). Linna üle teatava kontrolli pidamise õigus oli jäetud veel vaid kindralkubernerile. Temaga tuli bürgermeistril ja rael nõu pida linna heakorra, toitumisalade eraldamise, kaubanduse ja tööstuse edendamise j. m. küsimuste üle.

Rae õigusi laiendati ka linna piirides asuvate aadlike, ohvitseride ja riigiametnike majades elavate ja linnakodanike toitumisaladega tegelevate isikute suhtes. Varemini siin valitses ebaloomulik olukord, kuna raad oli võimetu nende suhtes linna õigusi maksma panema. Viimased kasustasid küll kõiki linnakodanike õigusi, kuid seejuures ei kandnud mingeid kohustusi linna vastu. Nüüd aga tuli neil kanda koormusi ja makse võrdselt teiste linnaelanikega. Üksi kiriklikus suhtes ei laiendatud rae volitusi, pigemini piirati neid. Leiti mingi kesktee, mis pidi rahuldama nii raadi kui superintendenti. Kirikuõpetajate ametissekutsumise õigus anti rae asemel kogudustele, kohustades viimaseid selles asjas superintendendi ja konsistooriumiga nõu pidama. Raele jäeti vaid koolmeistrite teenistusse kutsumise õigus, kuna linnakoolid peeti ülal rae poolt. Kuid neidki ei võidud ametisse kinnitada enne kui viimased olid superintendendi ja konsistooriumi poolt eksamineeritud nende teadmistes. Ilma kitsenduseta raad võis ametisse määrata vaid kiriku-, kooli- ja hospidalieestseisjaid.

Lõppeks peatume 1. juuli resolutsiooni ettekirjutustel ehitusasjanduse alal. Nüüdsest peale oli linnas keelatud ehitada puumaju. Kinnisvaraomanikud, kelle krundid seisid tühjad või kui neil asusid puuhurtsikud, pidid sinna ehitama kivimajad. Kui nad seda ei soovinud või ei suutnud, olid nad sunnitud müüma oma krundid edasi neile, kes olid valmis ehitama kivimaju. Iga maja ehitamise või ümberehitamise puhul tuli ära kuulata bürgermeistri ja rae otsus. Viimaseid kohustati valvama, et majad ehitataks kõigi nõuete kohaselt ja et tänavad seejuures saaksid sirged. Kui keegi ehitas maja eeskirjade vastaselt, tuli tal ehitatav maja lammutada ja 20 taalrit trahvi maksta⁵⁴).

Kuigi teame, et riigivalitsus juba aastaid töötas Narva olukorra parandamiseks ja nende püüete tulemusena Fougdtki saadeti Narva, ei saa siiski hindamata jätta ka Fougdti isiklike teeneid 1. juuli resolutsiooni suhtes. Kahtlemata poleks tulemus olnud selline, kui Fougdti asemel oleks Stokholmis Narva asju ajanud mõni kitsarinnaline Narva vanakodanik. Isegi kui viimane oleks omanud sama osavust ja ettevaatlikkust nagu Fougdtki, poleks ta edu võinud olla sama suur, kuna ta oleks vahenditult seisnud väiklase raekollegiumi mõjustuste all. Seevastu Fougdtil kui riigivalitsuse poolt ametisse seatud bürgermeistril jätkus küllaldaselt autoriteeti, et lükata tagasi, mis ei olnud sobiv. Et ta neil aastail toimis Narva heaks täie andumusega,

⁵³) Fougdt N. raele 12. IX 1646 (I. 80), NLA.

⁵⁴) Kristiina resol. 1. VII 1646, — Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

selles ei jäta kahtlust tema kirjavahetus ja rae ümberkorraldamise protokoll. Ainuke, mida temale ja ka riigivalitsusele vast tohiks ette heita, on asjaolu, et nad Narva tulevikku liiga roosilises valguses nägid⁵⁵⁾ ja seetõttu mõningaidki kavatsusi liiga suurejooneliselt teostama asusid.

Lõppeks olid Fougdtil asjad Stokholmis enam-vähem korda aetud ja nüüd kiirustas ta peale 1½ aastast eemalolekut jälle Narva tagasi, et siin pooleliolevate asjade juhtimisele asuda ja äsjase kuningliku resolutsiooniga saadud soodustusi kasustada. Oma kirjas raele 12. oktoobrist teatas ta: „ma ei kahtle sugugi selles, et kui Jumal meid aitab ükskord jälle kokku saada, meie siis üheskoos mõndagi viljakat korda saadame“. Kuid olude sunnil ta pidi ärasõiduga veel ootama. Kõigepealt ei saanud raad Fougdti poolt nõutud raha — 600 taalrit — välja, nurisedes suurte kulude üle. Seepärast septembris Fougdt läkitas raele noomituse, muuseas tähendades: „ma ei imesta mitte vähe, et aulik raad minule sellise tänu laseb osaks saada, kuna ma ometi olen päeval ja ööl linna asju hoolsasti toimetanud ja veelgi toimetan. Võin kiitlematult öelda, et kui Jumal ei oleks mind, tähtsusetat isikut teie juurde saatnud, oleksite teie paljude isikute tegevuse läbi juba ammu hukkunud. Seepärast loodan, et aulik raad ei hakka sellest tüliküsimumst tegema, vaid täidab minu alandliku soovi⁵⁶⁾.“ Kui vaadelda linna tulude-kulude arveis Fougdti reisi- ja asjaajamiskulude arvet aa. 1645—46, mis ulatub 5265 vasktaalrile (umbes 1317 riigitaalr.), siis, arvestades linnakassa väikest läbikäiku enne 1646. a., veendume, et Stokholmis tehtud kulud polnud just väikesed⁵⁷⁾. Teiseks Fougdti tagasisõitu takistavaks põhjuseks osutus veel mõningate linnaasjade korraldamise vajadus. Lisaläbirääkimiste tulemuseks oli kuninganna poolt 30. septembril raele antud korraldus laatade pidamise kohta Narvas, millega loodeti linna palju välismaalasi kokku tõmmata⁵⁸⁾. Veel jõuludegi paigu viibis Fougdt pealinnas, ära oodates, milliseks kujuneb Kristiina lõplik otsus Ivangorodi venelaste asjus. Arvatavasti sama asja puhul viibisid Stokholmis ka ivangorodlaste esindajad. Kaks nädalat peale viimaste ärasõitu Stokholmist Fougdt hoiatab raadi viimastega vaielustesse astumast, lubades ise päralt jõudes aidata rael asja korraldada. Lõppeks soovitab ta saata kuningannale tänukiri viimase poolt Narvale ülesnäidatud armulikkuse eest⁵⁹⁾.

1647. a. alul Fougdt lõppeks siiski võis asuda tagasireisile. Vaa-

⁵⁵⁾ Axel Oxenstierna kavatses Narvat teha isegi teiseks Rootsi pealinnaks.

⁵⁶⁾ Fougdt N. raele 12. IX 1646 (I. 80), NLA.

⁵⁷⁾ N. tulude-kulude arved 1646—57 ja 1638—52 (I. 121, 122), NLA.

⁵⁸⁾ (I. 80), NLA.

⁵⁹⁾ Fougdt N. raele 26. XII 1646 (I. 65), NLA.

tamata halbadele jääoludele, ta jõudis Narva 9. veebruaril⁶⁰⁾. Siin tutvus ta 1644. ja järgnevail aastail alustatud tööde seisukorraga ning tegi ühtlasi kavatsusi edaspidiste suhtes. Tema Narvast lahkudes alustatud töödest mõned olid juba lõpule viidud, teised kestsid veel edasi, kuna seevastu näib, et mõnede, Fougdti poolt tähtsaks peetud töödega veel poldud alustatudki. Ehitustööde alal Narva maha põlenud võõrasteõue uuesti ülesehitamise otsuse raad tegi juba enne Fougdti Narva tulekut, 1644. a. alul. Veel samal aastal valmis võõrasteõue eluhoone, mis sisaldas 2 tuba ja esiku. Seesmistest töödest jõuti teha 2 ahju (üks neist vene ahi) ja aknad. Järgmisel aastal jätkusid seesmised tööd, kus muuseas valmistati 4 sahvrit nn. tsulan'it, laudad ja pingid ning seati üles kuulutusetahtvel, millele üles löödi sadamamäärustik. Viimane tõlgiti ka vene keelde. 1646. a. töötati võõrasteõue hobusetalli juures. Tööde kulud olid — 1644. a. 363 t. 20 ö., 1645. a. 87 t. 26 ö. ja 1646. a. 22 t. 18 ö. (vaskrahas).

Hoopis suuremad kulud olid seotud raekoja remontimisega. Siin anti välja 1644. a. 760 t. 13 ö., 1645. a. 500 t. 24 ö. ja 1646. a. 24 t. 7 ö. (vaskrahas). Nagu nähtub linna tulude-kulude arveist, siin teostati kapitaalne remont. Viimase nähtavasti põhjustas 1644. a. reformidega esilekutsutud linnavalitsemise töö laienemine ja teataval määral arvatast ka riigivalitsuse suurejoonelised kavad Narva suhtes. Seepärast paratamatult tuli linna korratud seisukorras olevat valitsusehoonet vähe kohendada. Ehitusmeistrina kasustati tol ajal Narvas tuntud kunstiliste võimetega kiviraiujat Matthias Dauss'i.

Ehituskollegiumi ja rae otsuste kohaselt algas Narvas 1645. a. esmakordselt tänavate sillutamine. Selleks veeti 1644./45. talvel kohale 263 koormat põllukive. Kavatsusele vastavalt töö algas Suures tänavas, mis tol ajal oli peatänavaks. Tänavasillutajana võeti ametisse keegi Lorenz Hilgeman. Viimasele makseti tasu tükitöö alusel 3 marka süllast (ruutsüllast?). 1645. a. sillutas ta 62 sülda tänavat ja 38 sülda turuplatsi. Materjali arvel kulutati 64 t. 29 ö. ja töö arvel 82 t. 16 ö., kokku 147 t. 26 ö. Järgmiste aastate väljaminekud sillutamistööde alal olid: 1646. a. 66 t. 5 ö., 1647. a. 67 t., 1648. a. 52 t. 28 ö., 1649. a. 189 t. 16 ö., 1650. a. 399 t. 6 ö. ja 1651. a. 76 t. 15 ö. (vaskrahas). 1651. aastaga lõpeb tänav ja turuplatsi sillutamistöö. Nähtavasti jõuti ära sillutada Suur tänav ja uue turu plats (praegune raekojaplats). Kaugemale Narva tänavate ja platside sillutamise kava tol korral ei ulatunudki.

Saksa kiriku ees kaubapoodide ehitamisest, mida Fougdt pidas väga tähtsaks ja millise töö üle 1644. a. Matthias Dauss'iga isegi leping sõlmiti, ei leidu linna tulude-kulude arveis Fougdti bürgermeistriks olemise ajal vähematki jälge. Vististi ei suutnud raad neil aas-

⁶⁰⁾ Fougdt riigikantslerile 27. II 1647, — A. Oxenst. kirjav., RRA.

tail; mil tal peale linnale vajalikkude ehitustööde tuli kanda suuri kulusid ka sõdurite barakkide ehitamisel, seda teostada.

Uttest algatustest Narvas ei tule jätta mainimata ka apteegi asutamist. 1645. a. oli rae poolt kutsutud apteekriks keegi Johan Ossvaldt. Temale aastapalgaks linn määras 200 vasktaalrit. Uus apteeker jõudis Narva nähtavasti suvel, sest palka hakati temale maksma jaanipäevast peale. 8. augustil üüriti temale rae poolt korter, mille aastaüüriks oli 48 vasktaalrit. Kohe asuti remontima ka apteegiks määratud hoonet ning hankima apteegi sisseseadet. Sisseseade, mis muretseti 1646. a., maksis 326 vasktaalrit. See sisaldas 100 taalri eest kivikruuse ja kastikesi, 277 treitud ja värvitud puutoosi, 24 suhkruklaasi, 48 vintklaasi (Schraubgläser) ja 2 retorti ning apteegiriitud⁶¹⁾. Samal 1645. a., mil asutati apteek, vististi esmakordselt pandi Narvas ametisse ka ämmaemand, kes sai linnalt aastas 50 vasktaalrit palka ühes priikorteriga⁶²⁾. Linnaarst näib Narvas juba varemini ametis olevat.

1644. a. peale elavneb Narvas ka eraehitustegevus. Linna lubjahjus põletati igal aastal suuremal määral lupja. Peale rae enese ehitustarvete müüdi siit lupja ka eraisikutele à 8 vaskööri tünder. Paljudel juhtudel linn andis lupja soovijatele koguni tasuta. Nii annetati 1645. a. 500 tündrit lupja raeliikmele Herman Herbersile, 1646. a. 400 tündrit kammerer Olof Bengtssonile, 1647. a. 247 tündrit rootsi kirikule jne.⁶³⁾.

Fougdti tähtsamaks algatuseks peale Stokholmist tagasitulekut oli vististi Narva jõesuu süvendamine. Et uhtliivaga ummistunud jõesuud pidi esimeses järjekorras puhastatama, sellele Fougdt tuli juba 1644./45. a. Narvas viibides. Narva rae memoriaalis 1645. a., mida Fougdt kahtlemata ise oli aidanud koostada, juhitakse jõesuu süvendamise tarvidusele ka riigivalitsuse tähelepanu. Et selleks otstarbeks linn oli 1646. a. resolutsiooniga riigivalitsuselt saanud uusi tulusid ja tuluallikaid, kavatses Fougdt töid kohe Narva tagasi jõudes käsile võtta. Juba 1647. a. veebruaris käis ta jõesuus seisukorraga tutvumas. Oma tähelepanekuist kirjutab ta Axel Oxenstiernale. Fougdti arvates tuleks kindlustada Venemaa-poolset kallast jõesuus. Sinna ehitatava tammi abil lootis ta Narva ja Rosona jõed nende merde suubumisel ühte sängi juhtida. Seejuures mainitud ühine jõesäng jõesuus pidi omandama sirgjoonelise kuju, milline asjaolu pidi võimaldama

⁶¹⁾ Narvas näib apteekreid olevat juba varemini. Nii mainib 1640. a. Narva revisjoniprotokoll (Daniel Kempe poolt teost. rev.) apteekrit Daniel Contnerit, kes oli pärit Meissenist ja tuli Narva ühes arsti Theodor Oblitiussega. Nähtavasti lahkus ta varsti pärast seda Narvast. Linnaapteek aga kahtlemata asutati esmakordselt 1645. a.

⁶²⁾ N. bgm. ja rae teadaanne 19. XII 1645 (I. 35), NLA.

⁶³⁾ N. tulude-kulude arved 1646—57 ja 1638—52 (I. 121, 122), NLA.

laevadel jökke sisse sõita ilma erilise vajaduseta lootsi järele ⁶⁴). Märt-sis teatas ta Oxenstiernale, et tööde alustamine on viibinud seetõttu, et Väiküla endine omanik ei andvat küla veel linnale üle, mispärast ei olevat võimalik kasustada sealseid talupoegi töödeks. Kuid küsimust kaaludes olevat raad siiski omavoliiliselt talupojad metsa saatnud, et raiuda ja kohale vedada puid ja palke tammi ja paari tubli parve tarvis. Kevadel, nii vara kui võimalik, kavatsevat raad jõesuus töödega algada ⁶⁵). Enam andmeid 1647. a. tehtud tööde kohta ei leidu. Näib aga, et süvendamistöö võimalustega tutvus kohapeal sama aasta suvel ka Ingerimaa kindralkuberner.

Enne kui tööd jõudsid algada, Fougdt sõitis Narva rae ülesandel jälle Stokholmi. Teekonnale asus ta augusti alul ⁶⁶). Veel Stokholmistki manitseb ta raadi, et viimane hoolitseks materjalide, eriti vaiadeks vajalike palkide kohalemuretsemise eest. Ta lootvat süvendamistödeks saada toetust ka kuningannalt ⁶⁷). 1648. a. augustis Fougdt teatab raele, et ta on kirjutanud Lüübekis viibivale Narva teisele bürgermeistrile Herman Herbersile, et viimane hangiks sealt hea ehitusmeistri, keda linn võiks kasustada nii jõesuu süvendamistödel kui ka mujal. Jälle kinnitab ta, et loodab toetusele kuningannalt, kui mitte rohkem, siis vähemalt linnale aktsiisitulude andmise näol ⁶⁸). Septembri keskel Fougdt võibki saata raele rõõmustava teate, et Kristiina andnud linnale Narva jõesuu asjus võrdlemisi soodsa resolutsiooni ja tahtvat Narvat süvendamistöös kindlasti toetada. Ühtlasi käseb ta rael jöpõhja jõesuus järele uurida, et veenduda, kas on võimalik jääda endise kava juurde, või tuleb see muuta. Raad tehku ka ettevalmistusi, et eeloleval talvel oleks võimalik kohapeal süvendamise alal midagi ära teha ⁶⁹). Detsembriski veel tuletab ta raele meelde, et töödega Narva jõesuus on vaja kiirustada. Kuidas seda läbi viia, jätab ta rae otsustada, sest eemal olles olevat tal võimata kõike ette näha. Ta mainib ka, et bürgermeister Herbersilt, kel-lele ta möödunud suvel ehitusmeistri hankimise asjus kirjutanud, seni mingit vastust pole saanud ⁷⁰).

Kuninglik resolutsioon, mida mainib Fougdt oma kirjas raele, kirjutati alla 29. novembril 1648, ja sellega lubati linnale Narvajõe veeteie parandamiseks kaheks aastaks kogu Narva ja selle eeslinna aktsiisitul. 1646. a. resolutsiooniga aktsiisitul oli jaotatud riigi ja linna vahel, kusjuures riigile langes $\frac{2}{3}$ ja linnale $\frac{1}{3}$ ⁷¹). Nüüd võis

⁶⁴) Fougdt riigikantslerile 27. II 1647, — A. Oxenst. kirjav., RRA.

⁶⁵) Fougdt riigikantslerile 18. III 1647, — A. Oxenst. kirjav., RRA.

⁶⁶) Fougdt N. raele Kudrukülast 3. VIII 1647 (I. 80), NLA.

⁶⁷) Fougdt N. raele Stokholmist 26. I. 1648 (I. 80), NLA.

⁶⁸) Fougdt N. raele 9. VIII 1648 (I. 80), NLA.

⁶⁹) Fougdt N. raele 14. IX 1648 (I. 80), NLA.

⁷⁰) Fougdt N. raele 13. XII 1648 (I. 80), NLA.

⁷¹) Kristiina resol. 1. VII 1646, — Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

linn kogu 1649. ja 1650. a. laekuva aktsiisitulu kasustada oma veete korraldamiseks. Mis puutub töid endid, siis 1648. a. raad laskis ehitada kaks parve, millede abil vististi kavatseti mōõta jõe ja merevee sügavust rannaaäärsele liivamadalikul, punuti 2 ankr- ja 200 sülda peenemat kōit ning valmistati ankruid ja raudrehi. Ka näib, et tol aastal jõesuus talupoegade abil mõnesuguseid töidki tehti, sest viimastele oli seal 8. juulil antud 3 taalri 19 ööri eest õlut ja umbes samal ajal bürgermeister Cordt Pöppelmannile ja raehärra Heinrich Mundtile makstud nende reidil viibimise puhul 4 taalrit. Tolleaastased kulud jõesuus kogusummas ulatusid vaid 77 t. 31 ö. vaskrahas⁷²⁾, arvestamata seejuures palkle ja talupoegade tööjõudu.

Kokkuvõttes siiski näib, et jõesuus seni tehtud töödel ei olnud mingeid reaalseid tulemusi. Arvestades asjaoluga, et Saksamaalt pidi hangitama asjatundja meister, tuleb oletada, et enne viimase saabumist ei kavatsetudki alustada muulide ehitamist, piirdudes vaid vähemate eeltöödega. Et meistrit aga mõningail (meile teadmata) põhjustel ei saadud, jäi töö viimaks hoopis soiku ja seisis isegi mõned head aastad, kuigi järgnevail — 1649. ja 1650. aastail linnal oli kasustada selleks erisummad aktsiisituludest. Tähelepanemata jäi ka valitsuse hoiatus, et mainitud summasid kasustataks ainult jõesuu süvendamiseks.

Kristiina poolt süvendamistöödeks lubatud uued tulud linn kasustas ära teisel teel. Et raad ei riskinud selliste, tema arvates liiga väikeste summadega jõesuu süvendamist ette võtta, otsustas ta ehitada tarvilise arvu vähemaid laevu, n. n. lossijaid (Löscher), mille abil kavatseti vedada kaupu reidil ankrusseisvaid kaubalaevadelt Narva ja ümberpöörduvalt. Esimene lossija ehitati 1646. a. See sai 35-säilitilise mahuga ja maksis 3023 t. 5¹/₂ ööri vaskrahas. Järgmisel aastal linn ehitas teise vähema lossija, mis tuli maksma ligikaudu 900 taalrit. Kaubanduse elavnedes tekkis tungiv vajadus lossijate arvu veelgi suurendada. Nii ehitati 1649. a. lisaks senistele kaks uut lossijat ja järgmisel aastal veel üks⁷³⁾. Kokku oli linnal seega 5 lossijat, millest pidi piisama kaubaveoks reidi ja Narva vahel. Seejuures aga oli jätud arvestamata kaupmeeste ja laevnike huvid, sest lahtisel merel ankrusseismine osutus laevadele tormistel aegadel väga ohtlikuks; teiseks oli kaupade peale- ja mahalaadimine aeglane ja tülikas, ja lõppeks oli ka lossimismaks kaupmeestele asjatuks koormaks. Ent lossimislavadega linnal ei olnudki õnne: need kas hukkusid või töötasid suurte puudujääkidega, mistõttu nad tulid ära müüa. 1657. a. möödudes linnal nähtavasti polnud enam ainustki lossijat, ja ka jõesuu oli endiselt süvendamata⁷⁴⁾.

⁷²⁾ N. tulude-kulude arved 1646—57 (I. 121), NLA.

⁷³⁾ N. tulude-kulude arved 1646—57 (I. 121), NLA.

⁷⁴⁾ N. jõesuu süvendamise ja lossimislavade kohta leidub RRA, NLA ja ERKA kogudes laiem ainekist.

Fougdti teine Stokholmis viibimine kujunes vähe pikemaks kui esimene. Juba 1647. a. augustis Narvast lahkunud, viibis ta pealinnas veel 1649. a. suvelgi. Oma sealset tegevust ta iseloomustab kirjas raele järgmiselt: „Mul on õue juures kahesugused ülesanded: esiteks pean ma, vastavalt auliku rae poolt kaasaantud memoriaalile, püüdma saavutada Tema Kuningliku Majesteedi juures abinõusid linna kasvamiseks ja eduks, kuna teine, mida ma oma algatusel teen, on valvamine tallinnlaste järele, et need oma soovidega meie kahjulikuks ei saaks.“ Mis puutub esimesse ülesandesse, siis oli Fougdt rae memoriaali valitsusele esitanud juba 5. veebruaril 1648. Peale selle, et asja libedamalt läbi viia, astus ta isiklikesse läbirääkimistesse riigikantsleri ja Gustav Oxenstiernaga. Ent kogu nähtud vaeva tulemusena memoriaal ikkagi lükati tagasi kõigis esitatud punktides. Kuid see veel ei heidutanud Fougdti. Ta töötas memoriaali põhjalikult ümber, pehmedades rae nõudeid, ja esitas selle uuesti sekretäri Johan Silfverstierna kaudu valitsusele. Silfverstierna isegi andnud talle lootusi soodsa resolutsiooni saamiseks. Tallinnlaste suhtes, nagu teatab Fougdt raele, oli Stokholmis vahepeal tehtud otsus, et vene kaubandus peab kulgema Tallinna kaudu, kuid seejuures kahjustamata Narvat. Tallinna soov, et Narva tolli- ja litsentsimaksud (arvatavasti Lääne-Euroopast toodavalt kaupadelt) õiendataks Tallinnas, lükati tagasi. Mõlemas linnas seati nüüd sisse ühtlased litsentsi ja portooriumi (s. t. sadamatolli) normid. Sellekohane valitsuse otsus pidi varsti ilmuma trükis⁷⁵⁾. Oma asjaajamisel Fougdtil oli nähtavasti suur abi sekretär Silfverstiernast, kelle ta mainib olevat heatahtliku Narvale. Viimane osutanud linnale erilisi teeneid tallinnlaste soovide pidurdamisel. Seepärast Fougdt soovib raele isiklikult Silfverstiernale kirjutada ja saata temale annetusena 1 laevanael puhast sulatatud rasva⁷⁶⁾. 14. septembril lõppeks Fougdt teatab, et ta on saavutanud valitsuselt võrdlemisi soodsa resolutsiooni⁷⁷⁾.

1648. a. kuningliku resolutsiooni selle osaga, milles on juttu linnale toetuse andmisest Narva jõesuu süvendamiseks, oleme eespool tutvunud. Nüüd vaatleme teisi soodustusi, mis linnale sama kirja läbi anti. Kõigepealt laiendati linna maaomandit Alaküla-nimelise küla⁷⁸⁾ ja Ivangorodi linnusele kuuluvate põldude, heina- ja karjamaade arvel. Esimese omanikuks oli seni Ivangorodi kirikuõpetaja mag. Erik Albogius, kuna Ivangorodi linnuse maid garnisoni huvides kasustas Ivangorodi linnuse ülemus. Albogiusele anti kahe adramaa suuruse Alaküla asemele sama suur Soldina küla, mida seni olid kasustanud

⁷⁵⁾ Siin on mõeldud 1648. a. Tallinna, Narva ja Nyeni kohta maksmapandud tollimäärustikku, — ärak. NLA (I. 35).

⁷⁶⁾ Fougdt N. raele 27. VIII 1648 (I. 80), NLA.

⁷⁷⁾ Fougdt N. raele 14. IX 1648 (I. 80), NLA.

⁷⁸⁾ Alaküla asus praeguse Popovka küla kohal Narva jõe paremal kaldal.

saksa koguduse õpetajad. Eelmainitud Ivangorodi linnuse maad saadi vastutasuks riigi poolt Narva kodanikelt Narva eeslinnas kindlustuste alla ja Narva poolele üle toodud ivangorodlastele kruntideks võõrandatud maade eest. Edasi vabastati linnale kuuluva Väiküla (teise nimega Narovski) ja Saarküla (ehk Narovski Ostrov'i) talupojad, põhjusel, et neid kasustati Narva jõel lootsidena ja et nende põllud olid liivased, ratsateenistus- ja majutus- ning teistest riigimaksudest. Samuti lubas valitsus linnale anda vesiveski ehitamiseks sobiva koha jõel, soovides vaid selles asjas enne ära kuulata kohaliku kindralkuberneri arvamist⁷⁹).

1648. a. resolutsiooni (pkt. 3) puhul on vajalik veel ära märkida, et ühenduses ivangorodlaste ületoomisega Narva eeslinna muutus ka viimase väline ilme. Eeslinna, mis seni vaevalt omas linna ilmet, kuna seal asusid ka kodanike aiad ja põllud, planeeriti 1647. ja järgnevatel aastail fortifikatsiooninseneri Johan Rodenburgi poolt korrapärased tänavad ja kvartaalid ning hakati kindlustama viimase poolt varemini valitsusele esitatud plaanide järele. Kohapeal töid teostama jäeti fortifikatsioonihvitser Franz Stegeling. Kindralkuberner Karl Mörneril kästi viimasele seejuures igati abiks olla⁸⁰). Kindlustused pidid saama vana-hollandi süsteemilised muldkindlustused. Nagu nähtub Stegelingi 1648. a. ja Gunnar Welt'i 1649. a. plaanist, pidi uus kindlustus ehk retranchement piirama Narva eeslinna suure poolkaarena, kusjuures tuli ehitada 6 bastiooni ja 1 poolbastioon⁸¹). Kindlustusi aga ei jõutud nii pea valmis ehitada. Seetõttu Rootsi-Vene sõja ajal oli vaenlasel kerge eeslinna maha põletada⁸²).

Et uuesti planeeritud Narva eeslinnas kruntide jaotamine algas Fougdti Stokholmis viibides, andis ta raele sealt juhtnööre, kuidas seda läbi viia. Ei tulnud arvestada mitte käesolevat olukorda, kus kruntide soovijaid oli võrdlemisi vähe, vaid pidi reserveeritama krunte ka juurdetulevatele kodanikele, kuna linn, Fougdti arvates, päev-päevalt kasvama saavat. Et Fougdt lootis 1648. a. suveks Narva tagasi jõuda, pidas ta alul isegi otstarbekohasemaks, et raad ootaks kruntide jaotamisega kuni tema tagasitulekuni⁸³).

Teiste küsimuste hulka, mille vastu Fougdt Stokholmis olles huvi tundis, kuulus ka kooliküsimus. Ta kavatses asutada Narva seminari ja viia selle õppetase kõrgele. Seejuures aga püüdis ta hoiduda vastuoludest superintendent Stahliga, et Narvale mitte uut vaenlast juurde

⁷⁹) Kristiina resol. 29. XI 1648, — Corpus priv. Narv. (I. 51), NLA.

⁸⁰) M u n t h e, L., Kungl. fortifikationens historia II; Stockholm 1904—1906, lk. 108 ja 224.

⁸¹) Franz Stegelingi Narva ja Ivangorodi plaan 23. V 1648, RSA (Rootsi Sõjaarhiiv), ja Gunnar Nilsson Welti Narva ja Ivangorodi plaan 12. VIII 1649, koopia, NLA.

⁸²) H a n s e n, H. J., Geschichte der Stadt Narva; Dorpat 1858, lk. 113.

⁸³) Fougdt N. raele 26. I 1648 (I. 80), NLA.

soetada, nagu ta mainib oma kirjas. Ka käsitööametite šraage püüdis Fougdt Narvale Stokholmist hankida⁸⁴), kuna sellised seni siin täiesti puudusid. Ettenägeliku ja paljukogenuna näeme teda suure armastuse ja andumusega linna kasuks töötavat. See ilmneb tema mitmekülgsest tegevusest ja sedasama kinnitab ta ka ise oma kirjades raele. Ometi ei suutnud (või ei tahtnud) Narva raad Fougdti vaeva väärikalt hinnata. Rahasaadetised alati hilinesid. Et raad, vaatamata Fougdti korduvatele meeldetuletustele, oli raha järelesaatmises hooletu, sattus viimane lõppeks suurde kitsikusse. Septembri keskpaigaks ei olnud ta isegi oma 1648. a. palga arvel veel sugugi raha saanud. Seepärast tuli tal Stokholmis mitmelt isikult laenu teha⁸⁵). Rahaküsimus põhjustas isegi konflikti Fougdti ja rae vahel. Nimelt näeme, et kui riigikantsler 1649. a. juuli alul Fougdtile meelde tuletas, et ta Narva tagasi pöörduks, kaebas viimane riiginõukogule Narva rae peale, et see tema palka vähendanud, ehkki ta Stokholmis linna ülesandel toiminud⁸⁶). Millega tüli lõppes, ei ole teada. Igatahes 1650. aastal näib Fougdt jälle olevat Narvas. Nimelt makseti linnakassast s. a. oktoobris tema Nyeni sõidu kuludeks 30 vaskaalrit⁸⁷). Bürgermeistrina sai Fougdt linnakassast palka kuni 1653. a. jaanipäevani. Tema tegevusest Narva bürgermeistrina peale Stokholmist tagasitulekut on väga vähe teateid säilinud. Näib isegi, et kõik üldkasulikud algatused, mida ta seni õige energiliselt oli juhtinud, raugesid. Olgu näiteks kas või Narva jõesuu süvendamise küsimus. Algatus läheb siin üle Ingerimaa kindralkubernerile Erik Stenbockile, kes sellega tegeleb 2—3 aastat ja lõppeks täielikult pettub Narva bürgermeistrite ja rae algatusvõimes, heas tahtes ja huvis avalike ettevõtete vastu. Seevastu leiab ta, et linna tulusid kasustatavat enam erahuvides. Kõigi selle tõttu kaubanduse alal valitsevat korralagedus, ehkki siin hiljuti hea algatus tehtud. Seepärast soovitab ta 1652. a. valitsusele, määrata Narva uueks bürgermeistriks, eelmise aasta novembris surnud Herman Herbersi asemele, kaubandusega vilunud saksa rahvusest isik. Ta olevat küll püüdnud kohast kandidaati leida Narva kodanike hulgast, kuid siin ei leiduvat ühtki, kes sellena võiks arvesse tulla. Seepärast olevat parem, kui kuninganna määraks Rootsi kohase isiku Narva bürgermeistriks⁸⁸).

Kui meil poleks andmeid Fougdti Narvas viibimise kohta 1650. ja 1652. a., peaksime kindralkuberner Stenbocki kirjadest järeldama, et Fougdt oli veel vaid nime poolest Narva bürgermeistriks, kuid tööpoolest tegeles mujal teiste ülesannetega. Eriti saame selle mulje

⁸⁴) Ibid.

⁸⁵) Fougdt N. raele 14. ja 28. IX 1648 (I. 80), NLA.

⁸⁶) Sv. riksråd. prot. XIII; Stockh. 1912, lk. 170.

⁸⁷) N. tulude-kulude arved 1646—57 (I. 121), NLA.

⁸⁸) Stenbock Kristiinale 10. IX ja 8. X 1651, 12. ja 23. VI 1625 ning 16. XI 1653, — Ingrica (172), RRA.

Stenbocki väljendusest, et Narvas on hiljuti tehtud heade algatuste asemel korralagedus maad võtnud. Tema juhtivalt kohalt tagasitõmbumiseks tohiks olla kaks põhjust. Esiteks, et konfliktid raega olid nii tõsise iseloomuga, et Fougdt suruti rae poolt tagaplaanile. Selle oletuse kasuks kõnelevad mõned rae kirjad riigivalitsusele, milles toonitatakse, et kuninglikust bürgermeistrist olnud linnale aina kahju ja seepärast lubatagu linnal jälle ise bürgermeistreid valida. Teiseks põhjuseks tohiks olla, et Fougdt, kes omas juriidilise hariduse, üldse ei olnud kogemusi kaubanduse j. t. majanduslike alade juhtimiseks ja ta seepärast pühendas end aинуüksi kohtu alale ning samal põhjusel laskis end valida ka just justiitskolleegiumi juhiks, ehkki eeskätt kaubandus-tööstuse kolleegium oleks vajanud energilist juhti. Tema hoolas tegevus kohtumehena ilmneb Narva 1652. a. raeprotokollist. Oma viimastel Narvas viibimise aastail oli Fougdt juba niivõrd tagaplaanile jäänud, et 1650. ja 1652. a. ei saatnud raad enam teda Stokholmi, vaid teisi raeliikmeid. Ometi oli Fougdt isik, kellele oli tee avatud hoopis väljapaistvamaks karjääriks. Narvast lahkunud, näeme teda 1654. a. kandideerivat Stokholmi bürgermeistri kohale⁸⁹⁾. 1655. a. viibis ta Rootsi komissarina Narvas, mille puhul Narva raad korraldas temale vastuvõtu, kus muuhulgas ära tarvitati 30 toopi veini ja 2 härga⁹⁰⁾. Millised ülesanded tal tolkorral olid, ei ole teada.

Püüdes anda üldist hinnangut Jacob Fougdti tegevuse kohta Narva bürgermeistrina, peab kõigepealt rõhutama, et ta oli siin esimeseks väljapaistvamaks riigivalitsuse usaldusmehiks, ja sellena võimaluste piires teostas temale riigivalitsuselt antud ülesanded. Tema energilise töö viljana, juba peale 1646. a. kuningliku resolutsiooni andmist, võime vaadelda Narvat kui riigivalitsuse algatusel uuesti asutatud linna⁹¹⁾. Ümber korraldatud oli linna administratsioon ja õigusemõistmine, bürgermeister ja raad tehtud iseseisvaiks kohaliku valitsusvõimu suhtes, kellest nad seni suuresti sõltusid, ja nende võimupiire laiendatud kõigi linna piires elavate isikute kohta. Samuti oli maade doneerimise ja tuluallikate suurendamisega pandud terve alus linna rahandusele. Linna tulud 1646. a. peale näitavad

⁸⁹⁾ N. bgm. ja raad Kristiinale 30. XII 1651 ja 20. VI 1653 — Ingrica (205), RRA; N. kodanikud Karl XI eestkostevalitsusele (?) 1661 (I. 8.) NLA; Axel Oxenstierna kirjav. trükitud nimistu, Fougdti all; Narva rae protokolliraamat 1652. a. (I. 5), NLA.

⁹⁰⁾ N. tulude-kulude arved 1646—57 (I. 80), NLA.

⁹¹⁾ Narva uuesti asutamist ja sellega ühenduses linnakodanike teatava aja jooksul maksudest vabastamist soovitas Narva raad valitsusele juba 1634. a., vt. N. bgm. ja raad eestkostevalitsusele 19. V 1634, — Ingrica (205), RRA. Soomes ja Ingerimaal asutati tol ajal teisigi linnu. Neist vääriks mainida Nyeni uuestiasutamist. Olles tegelikult asutatud juba Gustav Adolphi resolutsiooniga 17. VI 1632, sai Nyen linnaõigused 20. IX 1642, vt. B o n s d o r f f, C. v., Nyen och Nyenskans. Acta societatis scientiarum Fennicae, t. XVIII; Helsingforsiae 1891, lk. 381 ja 385—386.

pidevat tõusu. Kui veel 1644. a. linnakassasse laekus 7919 vasktaalrit, siis seevastu 1654-ks aastaks linna tulud ulatusid 38 339 vasktaalrile⁹²). Kindralkuberner Stenbocki arvestuse järel ulatus linna lisatulu mitmesuguseist riigivalitsuse poolt antud tuluallikaist aa. 1646—1653 49 442 riigitaalrile (umb. 197 768 vasktaalrit). Siia juurde on arvatud ka narvalaste ja ivangorodlaste poolt nende maksuvabaduse tõttu tasumata jäänud kroonumaksud⁹³). Suurenenud tulud võimaldasid rael maksta linnateenistuses seisvaile isikutele korralikku palka ja teostada mitmesuguseid vajalikke ehitustöid. Nüüdsest peale linn pidi ka väliselt võtma linnalisema ilme, sest oli pandud maksma uus ehitismäärustik, mis nõudis kivimajade ehitamist, tänavate ja platside puhastamist ja nende sillutamist.

Üldine edu kahtlemata oleks olnud suuremgi, kui Narva raad ja kodanikkond energiliselt oleks toetanud kõiki valitsuse ja tema usaldusmeeste poolt algatatud uuendusi ja paranduskatseid. Rääkimata toetamisest, siin pigemini võis märgata kodanikkonnas passiivset vastupanu, ehkki valitsuse püüded taotlesid nende endi hüvangut.

Fougdt oli hea administraator. Sellisena omab ta suuri teeneid Narva olude korraldamisel. Kaubanduse alal seevastu ei paista ta eriti silma, sest ajal, kus riigivalitsus laskis enesele igasugustelt isikutelt nõu anda vene kaubanduse korraldamise asjus, ei leidu ühtki ettepanekut Fougdtilt. Ka tema arvukad kirjad sisaldavad hoopis vähe kaubandusest. Seepärast kohe peale Fougdti ametlikku lahkumist Narva bürgermeistri ametist määrati linna raekolleegiumi uus isik — Philip v. Krusenstiern, kes omas suuri kogemusi nii kaubanduse kui ka Venemaa olude tundmise alal, ent seekord mitte enam kuningliku bürgermeistrina, vaid linnusekrahvina, millist ametikohta soovitas Narva asutada juba 1643. a. kindralkuberner Erik Gyllenstierna, ja mis tegelikult loodigi kuningliku resolutsiooniga 1646. a., kuid seni püsis vakantsena.

A. Soom.

„Oopiumisõda“ hiinlaste valgustusel.

Võitlus oopiumiga kauplemise vastu on võtnud tänapäeval laia ulatuse. Kui enne maailmasõda 1912. a. Haagis oli peetud riikidevahelist konverentsi nimetatud uimastusainega kauplemise vastu, siis Rahvasteliidu loomisega võitluse korraldus oli saanud veel suurema tähelepanu osaliseks, vähemalt teoreetiliselt.

Rahvasteliidul esineb alalise komisjonina teiste hulgas ka oopiumi-komisjon¹⁾. Ja 1925. a. Genfis peetud rahvusvahelisel konve-

⁹²) N. tulude-kulude arved 1646—57 (I. 121), NLA.

⁹³) Stenbock Kristiinale 16. XI 1653, — Ingrica (172), RRA.

¹⁾ K. S t r u p p, *Eléments du droit international public*; 2 éd., II; Paris 1930, lk. 459.

rentsil ühtlasi otsustati senist võitlusviisi, iga üksiku riigi poolt teostatava kontrolli, asendada rahvusvahelise kontrolliga, et seeläbi tagada kindlamat järelevalvet²⁾). Nagu näha Rahvasteliidu vasta-vaist väljaandeist, oopiumi küsimus on päevakorras ka viimastel aastail³⁾).

Et omada täielikku kehet, rahvusvahelised konventsioonid peavad osavõtjate-pooldajate riikide poolt olema ratifitseeritud, seega kinnitatud. Ainult siis on vastuvõetud otsustel ka reaalsemaid tagajärgi. Kuna osa riike, nende hulgas ka Hiina⁴⁾ pole ratifitseerinud 1925. a. oopiumikonventsiooni, siis viimane pole täiel määral efektiivne. Eriti seepärast, et seda pole teinud just mõned oopiumi tootvad, valmistavad ja temaga kauplevad maad, mis võimaldab suuremat või vähemat salavedu konventsiooni ratifitseerinud riikidesse. Kõigepealt tungitakse kallale Hiinale kui oopiumi tootvale maale. Tuleb märkida, et 1912. a. oopiumi-konventsioon oli Hiina poolt ratifitseeritud⁵⁾). See oli sündinud peamiselt seetõttu, et Hiina seda oli teinud teiste riikide mõju all olles.

Heidetakse ette Hiinale, et tema kui oopiumi tootev maa on terve maakera varustajaks selle ainega ja et võitlus oopiumiga ei anna tagajärgi enne, kui Hiina loobub oopiumi tootmisest, tehes sellele otsustavalt jäädava lõpu.

Hiinlased vaatavad sellele hoopis teisest seisukohast ja heidavad ette eurooplastele, eriti inglastele, et just viimased ongi algatanud oopiumi tootmist Hiinas. Süüdlaseks kuulutatakse seega eurooplane. Kuna Genfi 1925. a. konventsioon peab silmas peaaesjalikult eurooplaste huvisid võitluses oopiumi vastu, siis hiinlased pole alla kirjutanud konventsioonile ega viimast ratifitseerinud⁶⁾). Olevat ju inglane ise omal ajal pannud aluse oopiumi tutvustamisele ja reklaamimisele hiinlaste seas, importides ja kaubeldes oopiumiga Hiinas, mille tagajärjel puhkenudki nn. „oopiumisõda“ aa. 1840—1842.

Käesolevate ridade kirjutajal on olnud võimalus tutvuda vastava hiinakeelse ja hiinapärase kirjandusega, kus oopiumi-küsimus on leidnud käsitlemist lähtudes hiinlaste vaatekohast.

„Oopiumisõjaks“ (hiinlased seda nimetust ei tarvita) on ristitud sõda Inglismaa ja Hiina vahel, mis peetud inglaste poolt, nagu

²⁾ Olof Hoijer, *Le trafic de l'opium et d'autres stupéfiants*; Paris 1925, lk. 240 jj. N. Kaasik, *Le contrôle en droit international*; Paris 1933, lk. 158 j.

³⁾ Nt. Rahvasteliidu väljaanded a. 1931 ja 1932: XI, *Opium et autres drogues nuisibles*.

⁴⁾ Vt. ka Wang Adine, *La Chine et le problème de l'opium*; Paris 1933, lk. 126 ja 143.

⁵⁾ Eesti lepingud välisriikidega, X; Tallinn 1931, lk. 235 j.

⁶⁾ Wang, op. cit., lk. 107 jj., 126 ja 143.

viimased väljenduvad, et saavutada Hiinas vaba kauplemisõigust ja vabadusi Inglise kodanikele⁷⁾. Nii inglased.

Hiina koolide õpikutes on esitatud teiste ajalooliste sündmuste kirjelduste hulgas ka „oopiumisõda“⁸⁾.

Ühes hiina keelses kirjutises pealkirjaga „Oopiumi autobiograafia“⁹⁾ alul on seletatud, kuidas oopiumi taim — moon — kasvab ja kuidas tema viljast valmistatakse oopiumi. Oopium on üheltpoolt mõjukas arstim. Kui aga oopiumi sisse hingata, siis ta on tõeliseks häviks. Oopiumi isamaaks on India (Ida-India)¹⁰⁾. Pärast seda kui inglise kaupmehed olid omastanud India, nad seal hakkasid importima oopiumi Hiinasse¹¹⁾. Kuna hiinlastel oopium oli alles uuduseks ja ta hävitav mõju tarvitamisel tundmata, siis esialgu ta polnud keelatud. Peab mainima, et hiina vaade leiab ka mujal kinnitust¹²⁾.

Sõja kohta öeldakse: rohkem kui 80 aasta eest (1839) Kuangtung'i (Kanton) provintsi kuberner Lin Tsö-hsü¹³⁾ oli keelanud inglise kaupmeestele oopiumi tuua ja talitanud väga resoluutselt: Kantonis leiduv oopium põletati ära. Oopiumi-kaupmeestele enam polnud lubatud tulla Hiinasse. Nimetatud sündmus oli tõukeks sõjale.

Bernhard Karlgren, nüüdisaja tunnustatumaid sinolooge, Göteborgi kõrgema kooli professor, kirjeldades Rootsi Entsüklopeedias¹⁴⁾ „oopiumisõda“, asub rohkem hiinlaste vaatekohal, mainides peale muu, et Inglismaal ammu oli sekeldusi, kuna ta ei tahtnud kaotada kasulikku kauplemist oopiumiga. Ühtlasi ta mainib suurt oopiumiga salakaubitsemist Hiinas.

⁷⁾ The Encyclopaedia Britannica, 14. väljaanne, XVI; 1929, lk. 812 leidub muuseas veel järgmist: Hiina polnud nõus legaliseerima oopiumikaubandust; Hiina veel polnud „avatud maailmale“.

⁸⁾ Võrdle ka Wang, op. cit., lk. 169.

⁹⁾ Hu Tšeng-hui, Modern kõnekeele õpik (hiina keeles); Šanghai 1927, VI vihik, nr. 44 j.

¹⁰⁾ Järgnev kirjeldus vastab sisult esijoones õpikus toodule, kusjuures on juurde lisatud selgitavad märkmed hiinapäraste väljenduste juures, samuti tervikulisema ülevaate saamiseks.

¹¹⁾ Indias tegeles nn. East India Company — 17. saj. kuningrikkude privileegidega varustatud kaubandusühing, mis 1833. (1834.) aastal likvideeriti.

¹²⁾ Vt. Novyj Entsiklopedičeskij Slovar, 29. köide; Peterburi 1916, veerg 528: Hiina valitsuse ediktiga juba 1729. a. keelati oopiumi suitsetamine ära. Seega üle saja aasta enne oopiumisõda, nimelt ajal, kui oopiumi turustamine Indiast juba oli hoogu võtnud. — Samas entsüklopeedias, 21. köide, veerg 679 seletatakse, et hollandlased ja portugallased olid teinud alguse oopiumi sisseveoga Hiinasse XVI ja XVII sajandil.

¹³⁾ Hiinlased tarvitavad enne perekonnanime ja selle järel ees- resp. hüüdnime (nimesid), seega on siinkohal Lin — perekonnanimeks.

¹⁴⁾ Nordisk Familjebok, XI; 1929, veerg 711.

Teiseltpoolt, näiteks Itaalia Entsüklopeedias, asutakse rohkem inglise vaatekohal¹⁵⁾.

Kuna oopiumi-kaupmeestel oli kasu vaid seal, kus valitses inimeste seas surma-elu — nii jätkub lugu — siis inglased nõustumata Lin Tsö-hsü nõudmisega, olid toonud palju sõjalaevu Hiina vastu, et surve abil lasta oopiumi Hiinasse. Algas sõjaline tegevus, mis kestis vaheaegadega 2 aastat, suvest 1840 suveni 1842. Operatsiooniväljaks oli Lõuna- ja Kesk-Hiina, peamiselt rannikud. Hiinlased, tehniliselt maha jäänud, said liüa. Nii Hiina kahurväelastel oli tulistamisel suurtükest suurem oht kui inglastel, kelle pihta tulistati. Kahurid olid viletsad, osa neist lõhkes laskmisel. Hiinlastelt võetud kahuritest leidis üks, millel kiri: valatud Richard Philipps'ilt a. 1601.

Hiinlastele oli soovitatud püüda inglasi pikali visata, viimased siis ei saavat kitsaste pükste pärast enam üles tõusta. Ka võiks visata inglaste sekka mõned dollarid, siis inglased satuvad segadusse raha püüdmisel. Inglased üldse olla väga maiad rahale ja varandusele, seletatakse mitmel pool.

Hiinlastel ei puudunud kõiksugu kavatsused, osalt fantastilist laadi, näiteks saata 300 000 sõdurit läbi Gobi kõrve ja Siberi Inglismaa kallale.

Ka inglastel oli küllalt kaotusi, peamiselt haiguste läbi. India vabatahtlikkude-hindulaste hulgas põhjustasid surevust usulised vaated: keeldumine süüa keedetud toitu¹⁶⁾.

Kuang-tung'i kuberner Lin, jätkub lugu, õieti polnud küll võidetud, kuid palju teisi juhte ei väärinud oma kohti. Inglise sõjalaevad olid saabunud Ts'ang-kiang'i jõe suudmesse (meil tuntud Sinise-jõe nime all, tõlke järgi peaks olema: Pikk-jõgi) ja tulid sealt otsepeed Nankingi.

Kellel Hiinas võim Nankingi üle, see on ühtlasi terve Lõuna-Hiina peremeheks. Seepärast tuli mõelda rahuläbirääkimistele¹⁷⁾. Hiina valitsus nüüd oli kokkunud ning otsustas alustada inglastega rahuläbirääkimisi. (Olgu siin mainitud, et hiinlased, nüüd vabariiklased, teravalt arvustavad endise Mandžu (Ts'ing-dünastia) keisrite poliitikat, suhtudes sellesse eitavalt.) Inglased, olles olukorra peremehed ja kasustades Hiina valitsuse kartust, nüüd nõudsid peale oopiumi vabamüügi veel teisi hüvesid. Viimastest olid tähtsamad: 1) tasuda teatud kontributsiooni Inglismaale; 2) loovutada

¹⁵⁾ Enciclopedia Italiana, X; 1931, lk. 294: sõda oleks olnud igal juhul vältimatu, sest Hiina ei tahtnud tunnustada Euroopa natsioonide suveräänsuse põhimõtet, diplomaatilist võrdsust ja vabakaubandust.

¹⁶⁾ Karl Friedrich Neumann, Ostasiatische Geschichte; Leipzig 1861, lk. 29, 86, 493 allmärkus 1, ja 504 (viimane koht on võetud mandariin Šu kirjutisest, vt. allpool).

¹⁷⁾ Nii mandariin Šu. (Vt. Neumann, op. cit., lk. 508.)

Hiang-kiang'i (Hongkong) saar Inglismaale; 3) avada viis kaubasadamat inglastele vabaks kauplemiseks, nende seas Kanton ja Šanghai.

Sellest ajast peale oopium oli võitnud Hiina ja kaupmehed said hea teenistusvõimaluse. Sellega lõpeb lugu. Teatavasti rahu sõlmiti Nankingis 29. augustil 1842.

Teiseks, hiina kirjutises pealkirja all „Rahvuslik häbi“¹⁸⁾, kus käsitletakse mitmeid sündmusi, millest hiinlased peavad tundma häbi, esineb kõigepealt „oopiumisõja“ kirjeldus, mille kurvad tagajärjed Hiinale olnud esimeseks suureks häbiks. Üldse, hiinlased ise tunnustavad, et „oopiumisõja“ kaotus ühtlasi olnud Hiina esimeseks ja suurimaks allaandmiseks eurooplastele.

Huvitavat leiame ka mandariin Šu¹⁹⁾, rahuläbirääkimistest osavõtja kirjeldustes²⁰⁾. Viimane analüüsib üksikasjaliselt sündmustikku²¹⁾.

Barbarid, s. t. eurooplased ei saa mitte mõista Hiina riigi kõrgemaid ideid, sest nad vaatlevad Hiina olusid, nagu inimene, kes istub kaevus ja uurib tähistaevast. Nii on mõelnud hiinlased eurooplaste üle. Veel enam. Keskriik, s. t. Hiina on seatud maakera rahvaste üle ja Hiina keiser valitseb kõigi maade ja kõige nelja mere üle. Nii ütlevad õpetlased. Barbarid, kes elutsevad maakera neljas nurgas, peavad temale alistuma; neil on võimaldatud makse maksta ja kuna nad sureksid rabarberi ja tee puudusel, on lubatud armulikult neile tulla Kantoni, vahetada tähendatud kaupsid. Selle asemel, et olla tänulikud, nemad — armetud — toovad mürki, mis värvilt ja lõhnalt sarnane sõnnikule ja mida nad müüvad selle lille-rikka maa elanikele.

Rahulepingus kohe alul loovutasime oma eesõigused. Seni pidasime kõiki teisi rahvaid vasallideks, nüüd aga tunnustasime Inglismaad meile võrdseks. See on meie rahva-au hirmsaks alanduseks. Me polnud enam käskiv rahvas²²⁾.

„Oopiumisõja“ tagajärjel oli oopiumi levikule Hiinas vabadus antud. Tootmine ja tarvitamine aina suurenesid. Oopium oli saanud Hiinas koduseks, nagu mujal teised vastavad ained, ja võidelda temaga Hiinas osutub peaaegu mõttetuks ja tagajärjetuks²³⁾.

Lõppeks olgu puudutatud ka keeleline külg, mis puutub sõnasse *oopium* hiina keeles. Selgub, et puudub puht hiinapärase sõna, mis

¹⁸⁾ Hu Tšeng-hui, op. cit., V vihk, nr. 14 — nr. 18, eriti nr. 15.

¹⁹⁾ Šu Kong-še. Neumann, op. cit., lk. 489 ja 516.

²⁰⁾ Tõlge hiina keelest: Der erste englisch-chinesische Krieg und seine Folgen (Neumann, op. cit., lk. 489 jj.).

²¹⁾ Alljärgneval on esitatud Šu kirjutises leiduvad vaated.

²²⁾ Šu, op. cit., lk. 491 j. ja 508.

²³⁾ Võrdle ka Wang, op. cit., lk. 160, 164 ja 239.

asjaolu on ühtlasi tõendiks, et oopium pole Hiina, vaid võõras, sissefoodud vahend.

Sõna *oopium* on tuntud kreeka keeles, nimelt *ὀπός* tähenduses taimemahl, mürGINE piimmahl, mooni mahl. Hiinlased on üle võtnud selle sõna, kohandades ta hiina foneetiliste reeglite kohaselt *ja-p'ien*'iks (yā-p'ien²⁴). Selle kõrval tarvitatakse Hiinas *jang-fo* (yāng yō), mis tähendab: välismaa (ka ookeani) arstirohtu. Ka see sõna näitab, et on tegemist vahendiga, mis välismaalt sisse toodud. Kolmandaks, veel on tarvitusel *ta-jen* (tá-yēn), tähendusega suur-suits, suur-tubak, mis on teistest sõnadest tuletatud liifsõna.

Nii pole keeleliselt hiinlastel algupärast sõna oopiumi tähendamiseks²⁵).

Leo Leesment.

Riigi Keskarhiiv 1933./34. tegevusaastal.

Korraldustööd Riigi Keskarhiivis (ERKA-s) jätkusid edukalt paljude arhiivide alal. Esialgsel kui ka põhjalikumal korraldamisel olid ja nimestikkudega varustati, pagineeriti ja tembeldati 1933./34. aruande-aastal kokku üldse üle 1125 arhiivimeetri (1932./33. a. umbes 1000 a.-m.) arhiivaale. Sellest arvust oli põhjalikumal korraldamisel ajaloo-osakonnas umb. 55 a.-m., samas järjestati ja dateeriti umb. 22,5 a.-m., tembeldati ja pagineeriti 11,25 a.-m. Sisuregistrid valmistati 90 Põhja-Eesti kirikuraamatule j. m. ERKkA inventeerimisel kanti nimistusse 270 numbrit. Samuti korraldati Tallinna linnusekohtu protokolle ja toimikuid ning koostati sedelkataloog 4186 sedeliga. ERKkA-sse kuuluvatele kaartidele valmistati üldise kaartide sedelkataloogi jaoks 730 sedelit, kuna inventuurnimistusse kanti 430 nr. kaarte. Liivimaa joonistuskaja arhiivi rootsiaegseid kaarte inventeeriti ja sedeldati kataloogi jaoks 225. Kõikidele Eesti- ja Liivimaa kohta käivatele rootsiaegsetele plakaatidele kataloogi koostamine algas juba eelmisel eelarve-aastal ja käesoleval viidi see lõpuni, kirjutades 744 sedelit. Koostati sedelkataloog Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi ajaloolise traditsiooni kogude alusel Eesti Kultuuriloolises Arhiivis 581 valla-, kiriku- ja kooliarhiivi koostuvuse ja seisundi kohta. Täiendati arhiivinduse bibliograafiat, kusjuures oleks mainitav, et eesti ajakirjandus jälgib hoolsalt tegevust arhiivinduse alal. Masinal kirjutati ümber valmisnimestikke 747 lk. Keskarhiivi käsiraamatukogu üldkataloogi ja ajakirjade kataloogi täiendati 3601 sedeli võrra, kusjuures teostati Tartu ülikooli dissertatsioonide kataloogimine. Üldse kirjutati ajaloo-osakonnas 11 649 sedelit kataloogide jaoks. Korraldati kronoloogiliselt tuhandeid väljalõikeid Eesti kohta käivatest kirjutustest ja teadetest välismaa ajakirjanduses a. 1918—1926, mis omal ajal välisministeeriumi poolt ERKA-le üle anti.

Administratiiv-osakonnas olid provisoorsel ülesseadmisel kui ka osalt põhjalikumal korraldamisel üle 611 a.-m. arhiivaale; peale selle pagineeriti ja tembeldati 65,35 a.-m. arhiivaale. Põhjalikul korraldamisel oli ja varustati inventuurnimistuga 611 numbriline Riia veneaegse kindral-

²⁴) Siin ja allpool sulgudes esinevad foneetilised transkriptsioonid on kirjutatud prantsuse põhimõtete järgi.

²⁵) Võrdle ka Neumann, op. cit., lk. 8, ja Wang, op. cit., lk. 15.

kuberneri arhiiv 1710—1783; sama tööd alustati ka Balti kindralkuberneri arhiivis. Korraldamisel olid veel Liivimaa kubermanguvalitsuse kantsleil, Tartu ja Harjumaa väeteenistuskomisjonide, Eestimaa rahvakoolide direktori, Viljandi kreiskooli ja koolide inspektori, Tartu Aleksandri gümnaasiumi, Haapsalu maksuinspektori, Tartu okupatsiooniaegse maapealiku, Eestimaa kub. riigivarade valitsuse, politseiasutuste j. t. vähemate asutuste arhiivid. Korraldati ja sedelkataloogiga varustati Tartu ülikooli nõukogu ja valitsuse kantsleil üliõpilastoimikud a. 1802—1918, ülikooli ja rektori-kohtud ning Riia (Tartu) õppekonna kuraatori arhiivid, valmistades neile aasta jooksul 33 995 sedelit.

Kohtute osakonnas tehti sissekandeid alfabeetregistrisse 1430, Tartu maakohtu arhiivi kataloogimisel kanti inventuurnimistusse 6825 toimikut. Sedelkataloogide jaoks korraldati ja varustati sedelitega: Tallinna-Haapsalu rahukogu, Pärnu kreiskohtu, Riia ringkonnakohtu, Tallinna ringkonnakohtu, Tallinna korterite lepituskoja, Tallinna valitud rahukohtu ja Tallinna rahukohtu arhiivid ning nende osad. Üldse valmistati kohtute osakonnas sedelkataloogide jaoks 54 808 sedelit. Alfabeetse registriga varustati Rakvere-Paide rahukogu tsiviilosakonna arhiiv. Peale selle olid veel korraldamisel Maa-Virumaa haagikohtuniku, I.—VI. Pärnu kihelkonnakohtute, Pärnu maakohtu, Tartu sillakohtu, Saaremaa I.—III. kihelkonnakohtute j. p. teised arhiivid. Üldse korraldati kohtute osakonnas üle 139 a.-m. arhiivaale, lisakorraldustöid arhivaalide kohaleasetamise ja pakkimise näol üle 196 a.-m. ulatuses, pagineeriti ning tembeldati üle 37 a.-m. arhiivaale.

Üldse täideti ERKA-s 1933./34. eelarve-aasta jooksul 106 452 (1932./33. a. üle 36 000) sedelit ainult sedelkataloogide jaoks, arvestamata teiselaadilisi kataloogimistöid.

ERKA toimetuste avaldamise alal jätkati intensiivselt ERKKA inventuurkataloogi koostamist. ERKA senised publikatsioonid on leidnud head vastuvõttu, mis avaldub mitmeis aruande-aja jooksul ilmunud arvustis; neist oleks eriti mainitav R. Fruini sõnavõtt, *Nederlandsch Archievenblad* 1932/33, nr. 2/3, lk. 156—158.

Aasta jooksul peeti ERKA nõukogu koosolekuid 29 korral, kus arutati 60 eriküsimust. Arhivaalide parandamis- ja kaitsetöödel aasta jooksul parandati siidmarle, jaapani paberi ja muu materjali abil 2130 (1932./33. a. 1743) arhivaali, kaites neist 132 üksust, ja 27 maakaarti. Arhivaalide puhastamist tolmust teostati tegevusaastal üle 2606 arhiivimeetri. Arhivaalide kindlustamisele tuleohtu ja muude õnnetuste vastu on pööratud suuremat tähelepanu. Tehti katseid, mis veel jätkuvad, arhivaalide pakiste imbutamisega tulekindlaks.

Aasta jooksul on ERKA-i koondatud, deponeeritud, kingitud ja ostetud umb. 111,5 a.-m. ja 42 üksust arhiivaale, nende seas rida eriti väärtuslikke materjale.

Arhiivimaterjali saadi ülevõtmise näol teistelt asutustelt: politsei prefektuuridelt ja komissariaatidelt, Viljandi linna koolivalitsuselt (Viljandi kreiskooli ja kreisi rahvakoolide inspektori arhiivid a. 1804—1887), Eestimaa Kirjanduse Seltsilt (Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri väljasaadetud kirjade kontsepte a. 1702 ja 1707), Tartu maksuametilt (Tartu rentei hoiukassa ja Pihkva Panga Tartu osakonna materjale a. 1886—1918), Eesti Rahva Muuseumilt (Liivimaa kubermanguvalitsuse, Liivimaa kub. sandarmival. ülema Tartu abi arhiivaale, „Ühistöö“ Otepää osakonna, Tartu tsensori, Eestimaa kub. komissari abi, paljude kogukonna-, valla- ja kihelkonnakohtute toimikuid; Tartu sillakohtu, Tartu tribunaali, Tartu sõja-rev.-komitee, Tartu ülikooli, Tartu Aleksandri gümnaasiumi, enamlaste, okupatsioonivõimude arhiivaale, revisjonilehti j. p. m.), Tartu pedagoogiumilt

(Tartu õpetajate seminari toimikuid 1828—1887), kohtu- ja siseministeeriumi perekonnaseisuaktide arhiivilt kirikuraamatuid j. m. materjale a. 1689—1833, Harju maavalitsuselt (Tallinna II raiooni rahvakoolide inspektori arhiiv a. 1858—1919), Pärnu linnavalitsuselt (Pärnu kindluse garnisoni veneaegne ainek a. 1717—1843); Riigiarhiivilt, Eesti Vabadussõja Ajaloo Komitee arhiivilt j. t.

Kinkinud on arhivaale: HSM-i Teaduse- ja Kunstiosakonna direktor G. Ney (üks dokument a. 1568 ja 3 dokumenti 19. sajandist), korp! Livonia (Eestimaa rootsiaegse kindralkuberneri arhiivi ühe köite a. 1626—1745), HSM-lt üks köide Liivimaa rüütelkonna ja Riia linna privileegide arakirju 17. s. lõpult.

Deponeeritud on arhivaale: Eesti ev.-luteri usu kiriku konsistooriumilt Eestimaa konsistooriumi ja ev.-luteri usu kindralkonsistooriumi raamatud ja toimikud; Tallinna linnaarhiivilt kolm köidet rootsiaegseid materjale Eestimaa kohta a. 1543—1751.

Ostetud N. Stange'lt Põide kirikuraamat a. 1727—1752. Aruandeaaja jooksul saadi HSM-i kaudu Tallinna-Harju kriminaalkomissariilt suurem hulk ühelt eraisikult äravõetud väga suure väärtusega dokumente, millest suurem osa kuulus riigile, osa aga Tallinna linnaarhiivile ja Eestimaa, Kirjanduse Seltsile. Need materjalid olid pikema aja jooksul kõrvaldatud mitmesugustest asutustest. Peale geneoloogiliselt seisukohalt huvitavate dokumentide saadi kätte Saaremaa rüütelkonna arhiivi ja Eestimaa rüütelkonna arhiivi mõisade fondidesse kuuluvaid pergamentürikuid, arvult 16, neist vanim 1461. a. Teised ürikud 16. sajandist suuremalt osalt kuuluvad Palmse mõisa kirjakogusse, kuid mitmed on välja antud ka Saaremaa piiskoppide poolt. Väga palju dokumente kuulub mitmesugustesse arhiividesse, ajastust 16. kuni 19. sajandini; nende seas rohkesti huvitavat senitundmatut ajaloolist ainek, eriti Eesti- ja Saaremaa kohta. Peale arhivaalide saadi ka hulk väga huvitavaid rippuvaid pitsateid, mis kuuluvad ajastusse 15. s. algusest 16. s. keskpaigani, ning 686 lakk- ja vahapitsatit.

Raamatukogu suurenes ostetud ja vahetusena saadetud raamatute näol 93 numbri (188 köite) võrra, arvestamata ajakirju ja muid perioodilisi väljaandeid.

Aruandeaaja jooksul deponeeriti materjale Tallinna Linnaarhiivile, Eesti Kultuuriloolisele Arhiivile ja Eesti Vabadussõja Ajaloo Komitee Arhiivile.

Riigi Keskarhiivi ametnikkonnas aruandeaaja jooksul oli järgmisi muudatusi: 30. V 1933 tabas arhiivi kaotus osakonna juhataja Mart Alevi surma näol. Vakantseks jäänud osakonna juhataja kohale määrati 16. IX 1933 alates senine ülemäärane arhiiviametnik N. Treumuth-Loone, kuna viimase kohale määrati 16. IX 1933 ERKA-s pikemat aega ajutise töäjõuna tegutsenud A. Laurson. Ajutise töäjõuna võeti 18. IX 1933 tööle O. Vares. Vabariigi Valitsuse otsusega 28. IV 1933 kinnitati senine ERKA juhataja k. t. O. Liiv juhatajaks.

ERKA ametnik- ja teenijaskonna majanduslike huvide kaitseks, arhiivindusliku erihariduse süvendamiseks, ühissettevõtete teostamiseks jne. otsustati 6. X 1933 asutada Riigi Keskarhiivi Ametnikkude ja Teenijate Ühing, mille põhikiri kinnitati sise- ja kohtuministeeriumi poolt 18. XI 1933.

Aruandeaaja jooksul kestsid hädaabitööd intelligent-töäjõududega ERKA-s 1. aprillist kuni 15. maini (1932./33. a. töösesoon) ja detsembrist alul 1933 kuni 1. aprillini 1934. Teostades kavas ettenähtud lihtsamaid töid on hädaabi-töäjõud töötanud täiesti rahuldavalt, võimaldades ametkonnal enam aega pühendada muudele vilumust nõudvatele töödele.

Ettekandekoosolekuid on peetud aasta jooksul 5, neil ettekandeid 7. Kõnelesid: 19. V 1933 N. Treumuth-Loone „Arhiiv ja registratuur eesti ilukirjanduses“ ja A. Perandi „Riigi Keskarhiivi ametnikkude ja teenijate ühingu asutamisest“; 29. IX 1933 H. Sepp „Eesti sõjaajaloo uurimine ja Eesti Riigi Keskarhiiv“; 24. XI 1933 N. Treumuth-Loone „Johan Reinhold Patkuli ja Liivimaa rüütelkonna arhiiv a. a. 1694—1695“ ja O. Liiv „Informatsioon arhivaalide tulekindlaks muutmise katsetest“; 9. II 1934 A. Perandi „Kohtute arhiivid kriminaalõiguse uurimise allikana Eestimaal rootsi ajal“; 2. III 1934 M. Kattai „Eesti Vabadussõja Ajaloo Komitee Arhiiv“.

Juba 1932./33. eelarve-aasta lõpul alustas ERKA eeltöid arhivaalide näituse korraldamiseks teemal: „Eesti rahvuslik ärkamisaeg“. See näitus oli mõeldud jätkuna ERKA eelmisele näitusele, mis puudutas talurahva olundit vene ajal kuni teorjuse lõppemiseni. Näitus oli ERKA ruumis avatud 25. V kuni 11. VI 1933.

Näitusel olid materjale esitanud: EKIA, ERKA, ERM ja ERM-i Arhiiv- raamatukogu, ERA, Tartu Eesti Põllumeeste Selts, „Vanemuine“, EÜS, hra-d A. Wirkhaus, Fr. Tuglas j. t. Näitust külastas üle 1300 isiku, teiste seas ka I Soome-Eesti Ajaloolaste Päevast osavõtjad. Eesti ja soome ajakirjanduses leidis näitus head vastukõla. Lauljate Liidu soovil viidi näitus X üldlaulupeo ajaks üle ka Tallinna, kus ta avati riigivanema poolt ja kestis 20.—27. VI 1933. Sel puhul 26. VI 1933 esines arhivaar mag. N. Treumuth-Loone Tallinnas ettekandega teemal: „Üldlaulupeod ja rahvuslik ärkamine“.

Materjali kasustamine ERKA-s on aruande-aja jooksul olnud väga elav. Paljud uurijaist on töötanud püsivalt pikemat aega. Aasta jooksul käidi uurimas 4730 (1931./32. a. 4352, 1932./33. a. 5123) korral, sellest õhtupooliti 1614 (1931./32. a. 1494, 1932./33. a. 1740) korral. Arhivaale nõuti uurimiseks 9732 üksust (1931./32. a. 7474, 1932./33. a. 9906) Õhtuseid valvekordi oli aasta jooksul 286 (1932./33. a. 281). Uurimissaali ekspeditsiooni kaudu kasutati uurimise otstarbel ERKA raamatukogust 1581 raamatut.

Uurijad jagunesid kahte peagruppi, genealoogid ja teiste küsimuste uurijad, kes kõige rohkem kasustasid kirikuraamatuid, revisjonilehti, Eestimaa rüütelkonna arhiivi, Liivimaa rootsiaegset kindralkuberneri arh., Eestimaa veneaegse kubermanguvalitsuse, Tallinna inseneriväe distantssi ja Eestimaa ülemmaakohtu arhiive. Kodumaa uurijaist on ERKA-s töötanud kõik eesti ajaloouurijad ja genealoogid, üliõpilasi, advokaate, enamik ERKA ametkonnast, ajutised kaastöölised jne. Välismaalastest uurimise otstarbel töötasid ERKA-s: Soome, Läti, Saksa ja Rootsi mitmed nimekad teadlased. Samuti külastasid ERKA-i, kogude tutvunemise sihiga, mõned arhivaarid Prantsusmaalt, Tšehhoslovakiast j. m. Välismaa uurijailt on tulnud mitmeid järelepärimisi materjalide olemasolu, mõne ajaloolise uurimisküsimuse ja arhivaalide hankimise mõttes. Sagedasti on vastused nõudnud pikemat uurimist nimetatud küsimuste suhtes. Ka kodumaa uurijad ja asutused on rohkearvuliselt arhiivi poole pöördunud mitmesuguste küsimustega.

Külastanud ERKA-i on uurijaid ja teisi isikuid üle 700.

Uurimisteemad, peale puhtgeneoloogiliste, mis piirdusid ainult ühe sugukonnaga, on väga erinevad ja näitavad kõige kujukamalt, et eesti ajaloo uurimine intensiivistub ja haarab ikka enam eriküsimusi mitmesuguselt aladelt ning eriajajärkudelt; kuid selle kõrval on läbitöötamisel ka rida kardinaalse tähtsusega ja üldisema maaalalise ning ajalise ulatusega probleeme.

Teaduslikul otstarbel arhivaalide ajutiseks kasutamiseks laenua-

mise vahekorras on ERKA olnud Rootsi Riigiarhiiviga, Soome Riigiarhiiviga, Leipzigi ülikooli raamatukoguga, Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde raamatukoguga Riias, Poola Riigiarhiiviga Vilnos ja kodumaal Tallinna Linnaarhiiviga, Pärnu Linnaarhiiviga, Tartu Linnaarhiiviga, Eestimaa Kirjanduse Seltsiga Tallinnas, Tartu Ülikooli Raamatukoguga, Eesti Kultuuriloolise Arhiiviga ja Vabadussõja Ajaloo Komitee Arhiiviga.

Teadete saamiseks, toimikute väljatellimiseks, perekonnaseisu, pensioniõiguse ja kutsealalise tegevuse kohta tunnistuste muretsemiseks on ametiasutused ja erasikud rohkel arvul pöördunud ERKA poole. ERKA kantselei kaudu on peetud kirjavahetust üldse 958 küsimuse üle (1932./33. a. 664), kusjuures on saadud 1002 ja väljatud 1205 kirja, kokku 2207. Neist paljude kirjade vastamine on nõudnud pikemat uurimist. Esitatud järelepärimistele on vastatud 36 korral andmete saatmisega arhivaalidest, kinnitatud ära kirju, väljavõtteid ja tõendeid antud 318 (1932./33. a. 107), asutustele arhivaale saadetud ajutiseks kasutamiseks 225, isiklikele (suulistele) nõudmistele arhiivmaterjali põhjal vastatud 103 korral. Andmete soovijateks olid riigi-, omavalitsuse- ja kohtuasutused, advokaadid j.t. Erilaadseks tööks, mis ametkonnalt rohkesti aega nõudnud, on nn. aaria-päritolu tunnistuste ja ära kirjade väljaandmine erasikuile, perekonnaseisuametitele, õpetajale ja otsekohe ka Saksa konsulaadile Tartus.

Ära kirjade valmistamine dokumentidest on tõusnud kolm korda, võrreldes möödunud tegevusaastaga. See tõendab tegelikult kõige kujukamalt fotostaadi muretsemise vajadust, mis ERKA eelarve kavas juba aastaid seisnud, kuid milleks summa seni saamata jäänud.

Väljaspool ERKA otsekohest tööd tuleks nimetada kõigepealt arhiivi osavõttu oma esindaja kaudu Arhiivinõukogu tööst, kus ERKA esitisel võeti kaalumisele ja teostamisele mitmed arhiivinduse alal üldisema tähtsusega küsimused. Neist oleks mainitavad Eesti riigi algusajast pärit olevate ametliku iseloomuga dokumentide koondamine, uurimist hõlbustavate suhete loomine mitme riigi arhiividega, arhivaalide kassatsiooni küsimused j.m. Uue põhiseadusega maksmapandud põhimõtete kohaselt redigeeriti Arhiivinõukogu volitusel prof. J. Uluotsa ja O. Liivi poolt arhiiviseaduse kava ja lõplikul kujul esitati see Arhiivinõukogu poolt riigisekretäri kaudu peaministrile riigivanema kohustes.

ERKA oma esindaja kaudu võttis osa Sihtasutis Eesti Rahva Muuseumi hoolekogu j.m. koosolekuist, samuti olid ERKA esindajad ja teised ametnikud tegevad I Soome-Eesti Ajaloolaste Päeva korraldamisel Tartus 4. ja 5. VI 1933.

Tihe koostöö ERKA-l on olnud ka Arhiivinõukogu kaudu ja otsest Riigiarhiiviga Tallinnas, eriti ametiasutuste III järgu materjalide hävitamise alal. Ka on ERKA ametiasutustele nõu ja juhiseid andnud registratuuride ja arhiivide korraldamiseks.

Väljaspool ERKA tööd oleks nimetatav veel Petseri kloostri arhiivi lähem järelevaatamine ja selle arhiivi nimestiku koostamine O. Liivi ja A. Perandi poolt 26. ja 27. VIII 1933, ühenduses kloostri varanduste ja muististe kontrolliga HSM-i Teaduse ja Kunstiosakonna direktori G. Ney poolt.

ERKA materjalide kasustamine pikemates ja lühemates uurimustes ja artiklites on muutunud ikka sagedamaks. Mainiksime siin ainult mõningaid uurimusi ja kirjutusi, mis põhinevad suuremal või vähemal määral ERKA ainekule: L. Leesment, Saaremaa halduskonna finantsid 1618./19. aastal, Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis B XXIX (Tartu 1933); H. Laakmann, Zur Geschichte Heinrichs von Lettland und seiner Zeit, Beiträge zur Kunde Estlands XVIII, 2 (Tallinn 1933);

G. Suits, Kreutzwald Ohulepal, Looming 1933, nr. 4; E. Blumfeldt, Saaremaa ajalugu, koguteos „Saaremaa“ (Tartu 1933); A. Soom, Saaremaa kultuuriolud XVI — XX sajandil, koguteos „Saaremaa“ (Tartu 1933); G. Suits, Kreutzwald Tallinnas, Looming 1933, nr. 5; L. Rebane, Usuvahetuslik liikumine Läänemaal a. a. 1883 — 1885, Ajalooline Ajakiri 1933, nr. nr. 2—4; P. Johansen, Die Estlandliste des Liber Census Daniae, Tallinn 1933; A. Švābe, Kuršu koninu un novadnieku tiesiskais stāvoklis, Rigas Latv. Biedr. zinātņu komitejas Rakstu krājuma 21, Riia 1933; G. Suits, Noor Kreutzwald literaadilisandikuna, Looming 1933, nr. 6; H. Sepp, Andmeid Narva kindlustamise üle 17. sajandi lõppaastakümnetel, Sõdur 1933, nr. 35—36; Fr. Tuugas, Lisandeid Eesti Kirjameeste Seltsi ajaloole, Eesti Kirjandus 1933, nr. 10; R. Stokeby, Baltimere blokaad a. a. 1854—1855, Sõdur 1933, nr. 43 ja 44, 1934, nr. 10—13; G. Ränk, Peipsi kalastusest, Opetatud Eesti Seltsi Kirjad II, Tartu 1934; H. K. Erviö, Narva eesti kogudus Rootsi valitsuse ajal, Usuteadusline Ajakiri. 1933; J. Kaljuvee, Die Grossprobleme der Geologie, Tallinn 1933; H. Kruus, Eesti talupoegade saatkonna märgukirjast keisrile 1864, Ajalooline Ajakiri 1933; Ed. Laugaste, Fr. R. Kreutzwald'i „Kilplaste“ algallika küsimus, Eesti Kirjandus 1933, nr. 12; Fr. Puksov, Eesti raamatu arengulugu seoses kirja ja raamatu üldise arenemisega, Tartu 1933; M. Raud, Johan Laidoneri suguvõsa, koguteoses „Juhan Laidoner“, Tallinn 1934; E. Tender, Lisandeid talupoegade maata võõrandamise kohta Rootsi ajal, Ajal. Ajakiri 1933, nr. 4; R. Stokeby, K. Pätsi põlvnemine, koguteoses „K. Päts. Tema elu ja töö“, Tallinn 1934; A. Piip, Üks huvitav ja julge katse, samas koguteoses; R. Stokeby, Dokumente K. Pätsi 1905. aasta süüdistuse juure, samas koguteoses; A. Parts, Noarootsi liitumisest mandriga, Loodusevaatleja V (1934). Eriliselt oleks mainitav koguteos „Eesti Rahva Ajalugu“, mis oma II-s, rootsi aega käsitlevas köites, eriti dr. J. Vasara ja A. Perandi kirjutustes, toob rohkesti andmeid ERKA-st, samuti mitmeid ERKA dokumentide hästi õnnestunud reproduktsioone.

ERKA kaastöölised on 1933./34. eelarve-aasta jooksul avaldanud uurimusi ja kirjutusi. O. Liiv: Kirikute ja valdade arhiividest, Ajal. Ajak. 1933, nr. 2; Meie linnade arhiivide korraldamise alalt, Linnad ja Alevid 1933, nr. 6; Eestin arkisto-oloista, Historiallinen Aikakauskirja 1933, nr. 4; Talurahva rahutustest Põhja sõja alul, Areng 1933, nr. 3; Eesti evangeeliumi-luteri usu konsistooriumi ja kirikute arhiividest, Eesti Kirik 1934, nr. 12—14; kirjutusi, arvustusi ja ülevaateid „Arenus“, „Ajaloolises Aja-kirjas“, „Eesti Kirjanduses“, „Eesti Entsüklopeedias“, „Päevalehes“, „Vaba Sõnas“ j. m. A. Perandi on avaldanud kaastööd „Eesti Rahva Ajaloo“ II köite (Tartu, 1933—34) jaoks, kirjutades seal osa, mis käsitleb Eestimaa halduslikku korda rootsi ajal ja peatüki „Õigus ja kohus Poola ja Rootsi ajal“. N. Treumuth-Loone: Eesti üldlaulupeod ja rahvuslik ärkamis-aeg arhivaalide kajastusel, Üldlaulupeod Eesti kultuuri arengus (E. Lauljate Liidu väljaanne nr. 54, Tallinn 1933); „Iggaüks“ ja Silmsi talupojad a. 1803, Ajalooline Ajakiri 1933, nr. 4. Peale selle on N. Loone koos E. Blumfeldtiga koostanud ja toimetanud Opetatud Eesti Seltsi toimetusel ilmuvat „Eesti Ajaloo Bibliograafiat“ 1922—23 ja 1929. a. kohta. Samuti koos nimetatud autoriga on ta avaldanud „Bibliotheca Estoniae Historica 1877 — 1917“ I osa, Tartu 1933. H. Treial: Talu asustusajaloo uurimine ja Riigi Keskarhiiv, Üliõpilasleht 1934, nr. 3. O. Vares: Sõdurite värbimisest Põhjasõja ajal Eestimaal, Sõdur 1933, nr. 24—26.

ERKA tegevuse kohta andmeid on peale ajakirjanduse avaldanud veel erikirjutustes A. Palm, T. Teder, R. Lind, E. Laid, H. Kruus ja G. Ney.

Kokkuvõttes võib märkida ERKA 1933./34. tegevusaasta töötulemuste suhtes, et töö on suurenenud mitmel alal, ühtlasi korraldamisküsimuste suhtes on see üha põhjalikumaks muutunud. Seejuures majanduslik kandejõud kinnitatud eelarve näol on õige piiratud, näidates viimastel aastatel järjekindlalt vähenemistentsi. Eelarve sarnane kestev vähenemine sunnib aga piirama ERKA kasvavat ja arenevat tegevust kahjuks meie teadusliku uurimise hõlbustamisele ja tegeliku elu nõuetele. Edaspidi peab ses suhtes olukord muutuma. Ühtlasi nõuab parandamist ERKA ametkonna tasuküsimus, sest näiteks arhivaaride või ka osakonnajuhatajate palgad on madalamad kui meie teistes arhiivides ja raamatukogudes samal kohal, kusjuures aga ERKA ametnikelt nõutakse suurt vilumust ja hariduslikku tsensust. Seejuures tuleb tähendada, et uue arhiiviseaduse maksmapaneku puhul ERKA töö ülesanded märksa suurenevad. Samuti on hädavajaline töö hoogsa rohkenemise tõttu koosseisu suurendamine paari isiku võrra.

O. Liiv.

Varia.

Camille Bloch, *Les causes de la guerre mondiale*, Pariis 1933, 254 lk. Käesolev teos on koostatud Pariisis asetseva maailmasõja muuseumi ja raamatukogu direktori prof. Bloch'i poolt ja arvestab kõike seda hiiglasuurt monograafilist kirjandust ja ürikulist materjali, mis seni maailmasõja kohta avaldatud. Teose pealkiri ei ole küllalt õnnelikult valitud, sest selles ei käsitleta maailmasõja põhjuste probleemi kõiges sügavuses ja mitmekesisuses, vaid ainult sündmuste käiku Euroopas 1914. a. saatuslikul juulikuul, alates Austria troonipärija tapmisest kuni sõja puhkemiseni suurriikide vahel. Nii ei sarnane see töö oma ülesehituselt mitte niivõrra S. Fay, H. Oncken'i jt. maailmasõja eelloo käsitlustele, vaid ennemini E. Ludwig'i teosele „Juli 1914“.

Omale seatud ülesande on autor eeskujuliselt lahendanud. Käsitlus on äärmiselt selge, loogiline ja veenev, toetudes kogu aja ürikulisele materjalile. Suurema objektiivsuse saavutamiseks eelistab autor Saksa ja Austria allikaid ja tsiteerib eeskätt Saksa uurijate arvamusel eri küsimuste kohta. Siiski osutuvad tulemused Saksa ja Austria välispoliitika suhtes otse masendavaks. Selgub, et Saksa valitsus juba 1914. a. juulikuul alul nõustus toetama Austria kavatsetavat aktsiooni Serbia vastu kindlal kujul, ilma tingimusteta ja isegi juhul, kui sellest üritusest peaks välja kasvama üldeuroopaline sõda, et Saksa valitsus teadis Serbiale esitatud Austria ultimaatumi sisu, kuid ei teinud katset selle üleandmist takistada, et Saksa kindralstaabi ülem Moltke koostas Belgiale esitada kavatsetud ultimaatumi teksti kaks päeva enne Austria-Serbia sõja algust, arvestades juba sel hetkel tõsiselt Saksamaa ja Vene-Prantsuse kaksikliidu vahelise sõja võimalusega. Autor näitab, et Austria sõjalised võimud soovisid Serbiale sõja kuulutamist edasi lükata vähemalt kuni 12. augustini ja et sõjakuulutus 28. juulil toimus Saksa valitsuse survele, kes soovis *fait accompli* loomisega takistada entente'riikide vahendamisaktsiooni. Käsitlusest järgneb vastuvaieldamatu tõsiasi, et Prantsusmaa, Venemaa ja Inglismaa antud m o m e n d i l üldise sõja puhkemist ei soovinud ja seda püüdsid igapidi ära hoida. Sellega on maailmasõja tekkimislool selgitamisel viimaste aastate uurimistöö tulemusena kinnitamist leidnud K. Kautsky poolt juba 1919. a. teoses „Wie der Weltkrieg entstand“ avaldatud seisukohad, millele Saksa ajaloolaste poolt on korduvalt kallale tungitud.

P. T.

Kahe viimase aasta muinasleidudest ja Arkeoloogia Kabineti tegevusest.

Kahe viimase aasta muinasleidude hulgas kiviajast tuleb nimetada kõigepealt matusepaika Lügenuse khk. Sope kl. Metsavälja tl. maal. Kõnesolev matusepaik, missuguseid Eestis üldiselt vähe leitud, on üks paremini alalhoidunud, mille panusteks olid kodukitse või lamba luust naaskel¹⁾, üks savinõu ja jõekarp. Kõigi tunnuste järgi kuulub see matusepaik venekirveste kultuuri rühma, ajalt umb. 1500 a. e. Kr. Nagu naaskli leiust selles haugas selgub, kasvasid venekirveste kultuuri kandjad juba tol ajal koduloomi.

Teine väga huvitav leid on pärit Kunda rabast ja selles asuvalt saarekeselt n. n. „Lammasmäelt“. Seal on jäänuseid esimestest asukatest Eestis. Vaadeldes üksikuid leide võib nende hulgast nimetada haugi luustikku, mille seljasse on omal ajal visatud ahing. Kui seni tunti Kundast ainult kalastusriistu, siis 1933. a. suvel leiti Lammasmäelt neile lisaks Kundas senitundmatuid sarvkirveid ja kirve pärasid, talbu, naaskleid, kõõvits, lihvimiskive, kaelas kantav hammas ja muid riistu. Senisele Kunda loomastikule — põhjapõdrale, põdrale, alghärjale, hüljesele, lindudest laulu-luigele ja kaladest haugile leiti lisaks veel koer kui ainus tolleaegne koduloom, metsloomadest metskits, karu, kobras, saarmas, jänes, lindudest punakurkaur ja tuttvart. Lammasmägi oli väike saarekene endise järve lääneosas, kus asusid elanikud ja kuhu nad jätsid maha hulka riistu ja söögijäänuseid.

Kolga-Jaani khk. Lätkalu kl. Siimusaarelt on saadud 6 kiviriista (nende hulgas 2 õonestalba), mille kinkis Jakob Kukk. Kõik nimetatud riistad on vormilt väga tüübilised samale ümbrusele ning on pärit kiviaja lõpposast.

Teine suurem kogu luu- ja sarvriistade leide on pärit Pärnu jõest, mille dr. J. Pajo andis ülikooli Arkeoloogia Kabinetile lisaks juba varemini tema poolt antud asjadele. Üldiselt korduvad selles kogus endised Pärnu jõe leidele tüübilised riistad, kuid nende hulgas on ka üks putkluust kirves, mis on Eestis esmakordne ja mille tüüp ulatub vanemasse kiviaega. Kõiki kogus esinevaid riistu arvesse võttes on nende seas osa vorme, mis ulatuvad tagasi Pärnu jõe ala asustamise algusse, umb. 5000 a. e. Kr. Siin esineb ka teisi riistu, mis olid tarvitusel kiviaja lõpul ja hiljemini.

Nimetada võiks veel esimesse eelkristlikku aastatuhandesse kuuluvat Asva kl. leidu Põidest, kus on väga paks kultuurkiht segatud tuha ja tahmaga. Nii leiud ise, kui ka leiusuhted on väga sarnased gorodištšekultuurile.

Üksikleid 22 eri leiukohast, mis siin on jäänud märkimata, kuuluvad suurelt osalt kiviaja lõppossa, alates 2000—1000 a. e. Kr. Tüübid on enamasti juba varemini tuntud, kuigi variantide kuju üksikasjades pakub väga suurt huvi.

R. Indreko.

Rauaaja muistiseid on kaevatud kahe viimase suve jooksul mitmes kohas, kusjuures tähelepanu oli pööratud kõigepealt varemaja ja keskmise rauaaja kalmetele, kuna noorema rauaaja materjali on saadud peamiselt juhusleidude näol. Kaevati nii Lõuna- kui Põhja-Eestis,

1932. a. suvel kaevas prof. H. Moora üht kivikalmet Rannu khk. Verevi kl. Sandimärdi talu maal. Kalme oli panustelt kaunis rikas, kuid osutus eriti huvitavaks ka veel selle poolest, et leiud kuuluvad peamiselt keskmisse rauaagega ja jätkuvad nooremasse. Seejuures aga oli kalme sisemiseks konstruktsiooniks tüübiline varemaja rauaaja neljanurgeline „kamber“ suurtest kividest müüridega. On seega selge, et niisuguseid kalmeid ehitati ka veel keskmisel rauaajal — olgugi et enamik senituntud kalmeid on sel ajal

¹⁾ Loomade luud määras lahkelt mag. J. Lepiksaar.

juba ehituse poolest peaaegu täiesti degenereerunud, nagu näiteks aasta varemni sama küla Läätsa talu maal kaevatud kalme. — 1933. a. kaevas prof. M o o r a kivikalmet Nõo khk. Meeri vl. Jaagupi tl. maal. See on tüübiline varemni rauaaja kivireakalme. Kaevamine pole veel lõpetatud, kuid töotab anda ja annab nüüdki juba huvitavaid näpunäiteid kalmete ehitusviisi ja järk-järgulise kasvamise kohta.

Allakirjutanu poolt on kaevatud Lüganuse khk. Jäbara asunduse n. n. „Kärrismäe“ kivikalmetel. Seal on tegemist terve kivikalmete rühmaga, mis asetsevad pikal kitsal kruusaseljaku umbes $\frac{1}{4}$ km ulatuses; neid kalmeid oli varemni juba läbi kaevatud kolm, kusjuures võis kindlaks teha, et neisse on maetud surnuid vähemalt alafes aastast 300 enne Kr. sünd. kuni umbes a. 600-ni pärast Kr. sünd. 1933. a. kaevatud ja veel pooleli jäänud kalme kuulub rooma rauaaja lõppu ja keskmise rauaaja esimesse poole; tema ehituses oli näha juba selgeid degeneratsiooni tunnemärke. Üllatuseks osutus asjaolu, et selle kalme all leidus kiviaja jäänuseid tulekivist talva ja mõne tulekivi killu näol. See kõrge, kuiv ja mere läheduses olev koht oli küll kaunis soodne kiviaja asustusele, mis aga ei tarvitse olla otsekohesest seoses varemni rauaaja asustusega.

Lõpuks on allakirjutanu toimetanud kaevamisi veel Kambja khk. samanimelise valla Paali talu maal. Kuna kaevamine toimus selle riikliku kaitse alt vabastamise otstarbel — et seal laiendada maanteed — siis kaevati kalmeid ka ainult tarvilikus ulatuses ja umbes pool jäi kaevamata. Tegelikult oli siin nähtavasti tegemist kahe paralleelse kivikalmeaga. Huvi pakub asjaolu, et kalmete vaheline, umb. 12 m laiune ala kandis tugevaid põletamisjälgi — kultuurkiht oli kohati peaaegu täiesti must. Sellest mustast kihist, mis tekkinud arvatavasti kas surnute põletamisel või peiede pidamisel, leiti hulgakaupa savinõutükke, mida osalt läks korda kokku kleepida, ja koguni üks väike peaaegu terve savinõu. Teatavasti on meil seni varemni rauaaja keraamikat leitud suhteliselt vähe ja enamasti üksikute kildudena, mistõttu seda pole seni ka peaaegu sugugi uuritud. Materjali rohkemisel võib aga keraamika pakkuda küllaltki huvitavat ainekku ja uusi probleeme, seda enam, et juba nüüdki näib, et selles uute voolude kõrval püsib haruldase konservatiivsusega veel pronksi- ja koguni kiviajast päritolevaid jooni. Kambja Paali kalmed on pakkunud muidki huvitavaid leide — nii ühe provintsiaal-ruoma sõle, mis on esimene selline Eestist. Ootamatul kombel leiti sealt koguni kaks keskmisesse rauaega kuuluvat aareleidu hõbedast kaelavõrude, sõlgede, käevõrude ja muude esemetega.

Peale kaevamistest saadud muinasleidude on Arkeoloogia Kabineti kogud rikastunud veel terve rea juhusleidudega kõigist ajajärgudest, millel siin aga pole võimalik lähemalt peatuda.

Kuid ka teistelgi aladel on Arkeoloogia Kabineti töö edenenu. Nii on üliõpilaste poolt täiendatud ja uuesti kirjeldatud mõned kihelkonnad. Kabineti sisemises korralduses on jõutud lõpule õpetatud Eesti Seltsi kogude kataloogimisega, mille on teinud peamiselt mag. Erna Ariste. 1933. a. kevadel avanes Kabinetil võimalus kasustada haritud hädaabitöölisi, kelle kui ka mõne teise üliõpilastest abijõu abil tehti rida sisemisi korraldusteid — korraldati ülesvõtete ja joonistuste kogud, arhiiv, ajalehtede väljalõiked jne. Ka oli võimalik konserveerida raudasju suuremal arvul kui varemni. Uusi ülesandeid on Kabinett võtnud endale muinasvarade kaitseesaduse põhjal riigile kuuluvate muinasleidude registreerimisel, kuigi nad on deponeeritud teistesse muuseumidesse. Nii on viimase talve jooksul koostatud registrid ja ühtlasi uurimisotstarbeks kirjeldatud uued aktseptsioonid Eestimaa Kirjanduse Seltsi Muuseumis Tallinnas, Pärnu, Rakvere ja Haapsalu muuseumides.

M. Schmiedehelm.

Vastutav toimetaja: **H. Kruus.** Väljaandja: **Akadeemiline Ajaloo-Selts.**
K. Mattieseni trükikoda O./Ü., Tartu, 1934.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

seab enda ülesandeks tõlgendada meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustiste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Seni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutisi avaldanud: prof. W. Anderson, prof. J. Bergman (Rootsi), E. Blumfeldt, prof. A. R. Cederberg (Soome), O. Freymuth, O. Greiffenhagen, prof. P. Haliste (Bauman), T. Holm (Rootsi), R. Indreko, dr. P. Johansen, R. Kenkmann, E. Kerem, H. Kleis (Ottenson), R. Kleis, A. Koort, dr. A. Korhonen (Soome), prof. H. Kruus, A. Kruusberg, prof. J. Köpp, H. Laakmann, E. Laid, L. Leesment, F. Leinbock, M. Lepik, O. Liiv, L. Metslang, prof. H. Moora, H. Mühlberg, Fr. Nineve †, A. Oinas, prof. H. Oldekop †, A. Perandi, prof. A. Pridik, Fr. Puksov, prof. K. Ramul, G. Rauch, L. Rebane, R. Rosén (Soome), M. Schmiedehelm, dots. H. Sepp, prof. O. Sild, A. Soom, M. Sorgsep, prof. A. Švābe (Läti), prof. W. Süss, prof. A. M. Tallgren (Soome), E. Tender, prof. P. Treiberg, N. Treumuth, prof. J. Uluots, dots. J. Vasar, J. Vigrabs (Läti), K. Vilhelmson, dr. E. Virányi (Ungari), dr. Fr. Westling † (Rootsi), prof. A. H. Wirkkunen † (Soome) ja R. Övel.

„Ajalooline Ajakiri“ ilmub 4 numbrit aastas. **Tellimishind:** 2 kr. 40 s. aastas. Üksik number 70 senti. Kuulutuste lehekülg — 10 krooni, 1/2 lehekülge — 5 krooni jne.

Talitus asub: Tartu, K.-Ü. „Loodus“, Vana tän. 1. Tellimisi võtavad vastu kõik E. V. postiasutised.

1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 senti. Järgmisi aastakäike on veel saada: 1923. aastakäik — à 1 kr. 60 senti, 1924.—1926. aastakäik — à 2 krooni, 1927.—1933. aastakäik — à 2 kr. 40 senti.